

Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşunun
1300. Yıldönümü Münasebetiyle

TÜRK-BULGAR'LARIN TARİH VE KÜLTÜRÜNE KISA BİR BAKIŞ

1. KAFESOĞLU

Balkanlarda 681 senesinde kurulan Bulgar devleti (Bulgaristan) siyâsî istiklâle sahip bir teşekkül olarak tarih sahnesine çıkışının 1300. yıl dönümünü, 1981'de törenler, san'at gösterileri, ilmi toplantılar ve şenliklerle kutlamıştır. Dikkate sunmak gerekir ki, Bulgarların, siyâsî varlıklarına başlangıç olarak din, dil ve soy yönünden tamamen İslâv-Bizans kültür çevresine girdikleri 864 yılını değil de, devletin Türkler tarafından kurulduğu tarih olan 681 yılını kabûl etmesi, bir gerçek oluşun doğruluğunu teyit yanında, zamanımız Bulgar aydınlarının zihniyetindeki öz atalarına âit şuur-altı gizli güc hâlinde yaşayan çok mânalı bir duygunun âdeta açığa vurulmasıdır.

Biz bu yazımızda, yabancı tarih literatüründe umumiyetle «Proto-Bulgar»lar (yalnız Macar ilmi araştırmalarında: Bulgar-Türk'ler) diye anılan Türk-Bulgar'ların tarihi ile, Tuna Bulgar devletinin gelişme safhaları ve kültürünü ana-hatları ile tanıtmaya çalışacağız.

I. TARİH

A— Bulgar'ların ash :

1— *Bulgar adı* : 200 yıla yakın bir zamandan beri Bulgarların menşei üzerinde durulmuş, yerli-yersiz deliller ileri sürülerek, Tatar [Moğol] (J.Ch.v.Engel, 1797), İslav (Y. Venelin, 1829), karışık cinslerden (Ch. Fraehn, 1832), Urallı [Fin-Ugor] (P.J. Şafarik, 1863), Fin (R. Reosler, 1871) oldukları iddia edilmiştir¹. Nihayet ilk olarak 1882'de A. Vámbéry

1 Bk. V. Beşevliev /Türk. terc: T. Acaroğlu/, *Proto-Bulgarların dini*, Belleten, sayı 34, 1945, s. 213; I. Şişmanov, *L'Étymologie du nom «Bulgare»*, Keleti Szemle, IV, 1903, s. 47-85.

tarafından belirtilen, Bulgarların Türk asıldan geldiği görüşü², zamanımızda iki ilim adamının: 1922-1939 yılları arasında Bulgaristan'da arkeolojik kazılar ve san'at tarihi araştırmaları yapan G. Fehér ile, Türk filolojisi mütehassısı Gy. Németh'in dil incelemeleri sonunda kesinlik kazanmış ve daha sonraları da -aşağıda görüleceği üzere- birçok tanınmış dilci ve epigrafist tarafından pekiştirilmiştir.

Varılan ilmî sonuçlara göre, V. asrın son çeyreğinden önceleri tarihte «Bulgar» diye bir kavim ve bir ad mevcut değildi. Bu kelime ilk defa, Bizans imparatoru Zenon (474-491)'un, Doğu Gotlarına karşı kendine askerî destek sağlamak için 482'de yardımlarına başvurduğu Karadeniz kuzey-batı kıyılarında oturan bir topluluğu göstermek üzere ortaya çıkmıştır³. «Bulgar» deyiimi Türkçeden başka hiçbir dilde izah edilememiştir. Türkçede mânası ise açıktır: *karışmak, karıştırılmak, karışmış olmak*⁴. Esasen bu ad 470-480 arasında doğu Avrupa'da vukua gelen tarihi hâdiselerin bir ifadesinden başka birşey değildir: Batı Hun imparatoru Attila'nın ölümünden (453) sonra ilk iki oğlu, asî Germen kabileleri ve Bizans ile savaşlarda ölmüşler (İlek = İl-lig: 454'de ve Dengizik = denizcik: 469'da), en küçük eylât İrnik (Er-nek = Türkçe: er-cik), kardeşlerinin, eski hâkimiyeti devam ettirme maksadına yönelik mücadelelerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Orta Avrupa'da tutunmanın artık imkânsızlığını anlayarak, etrafına toplanan, savaştan yorgun Hun kalıntıları ile birlikte doğu istikametinde çekilerek, ulaştığı kuzey-batı Karadeniz sahillerinde, kendi soylarından ve aynı kültüre sahip diğer Türk kütelleri ile karşılaşmış ve bu iki zümre «karışıp» birleşmişlerdi ki, «Bulgar» ismi de bunu belgelemekte idi⁵.

Ancak Avrupa'dan dönen Hun Türkleriyle karışan doğudaki küteller de, buldukları Karadeniz bölgesinin eski sâkinleri değillerdi, oraya batı

2 A. Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, Leipzig, 1882, s. 55 vd.

3 Bizans tarihçisi İonnes Antiokheus (7. asır)'un eserinde, bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* [=BzT] 1942, I, s. 50, 173; 1958², I, s. 319, (ilgili bilginin o devir hâdiselerine çağdaş tarihçi Priskos'dan alındığı tahmin ediliyor).

4 Bk. Gy. Németh, *A Honfoglaló Magyarság kialakulása* [=HMK], 1930, Bp. s. 95-98 (Türkçe: *bulga-mak bula-mak* = karışmak + r /isim eki ile/ = *Bulga+r*); *Bulgak, bulgaç* = karışıklık: Orhun, *Kül Tegin kitabesi*, kuzey, str. 4, *Bülge kitabesi*, doğu, str. 29; *Tonyukuk kitabesi*, str. 22; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü* [=EUS], İstanbul, 1968, s. 52. Esasen «Balkan» adı da Türkçedir (bk. L. Rásonyi, *Török adatoká Magyar etymologiai szótárhoz*, Budapest, 1941, s. 2 vd.).

5 Bu hâdiseler hakkında tafsilât için: B. Szász, *A Hunok története, Attila nagykirály*, Budapest, 1942, s. 423-439. Nitekim «Bulgar Hâkamları Listesinde» (aş. bk.) *İrnek*, Bulgarların atası olarak gösterilmiştir. 481'lerde «Bulgar-Hun» prensi ihtimal *Alp-Erdem* (= Libertem) adında idi (HMK, s. 168).

Sibirya'dan yeni gelmişlerdi. Bu hususta Bulgar tarihinin başlarını aydınlatmak bakımından fevkalâde değerli malûmat veren 5. yy. Bizans tarihçisi Priskos'a göre, 461-465 yılları arasında Asya'dan batıya doğru büyük bir göç hareketi olmuş, en doğuda oturan Avar kavminin, komşu Sabar kavmine taarruzu dolayısıyla, onların da yurtlarından ayrılarak daha batıdaki küteller üzerine yaptığı baskı neticesi, o zamana kadar Attila idaresindeki Hun imparatorluğuna bağlı olan bu topluluklar da yerlerini terk ederek Karadenizin kuzeyi düzlüklerine kadar çekilmek zorunda kalmışlardı. Bugünkü güney Rusya bozkırlarını baştan başa işgal eden yeni gelenler -Hunlarla karışmadan önce şüphesiz- Bulgar diye anılmıyorlar, fakat Priskos'un kaydına göre «*Ogur*» (Saragur = Ak-Ogur, On-Ogur = 10 Ogur, Urog /Ogur/) adını taşıyorlardı⁶. Yâni, Bulgarlar Hun Türkleri ile Ogur Türklerinin karışıp birleşmesinden meydana gelmiş yeni bir Türk topluluğu idi.

2— *Ogur*'lar : Bunlar, Çin kaynaklarına göre, m.ö. 3. yy. sonlarında, Asya Büyük Hun imparatorluğunun batı kanadını teşkil eden bir Türk kolu olup, Tarbagatay kuzeyi ve Kobdo havalisinde oturuyorlardı. M.ö. 1. asır ortalarına doğru yazılmış olan Çin yıllığı *Shi-ch'i* bu kolu umumî Hu-kie = U-k'it (F. Hirth, 1899), Hu-kie = Wu-chieh = Wu-kie (P. Pelliot, 1920), Ho-k'ut (De Groot, 1921), Ho-ku (L. Ligeti, 1940) adı altında zikretmiş⁷ ve aynı koldan önemli bir kabile olmak üzere sincap kürkçülüğü ile meşhur Ting-ling'leri tanıtmıştır⁸. Bu ad Türkçe teyin-li (sincap-lı) demek olduğu gibi⁹, vaktiyle F. Hirth tarafından asıl söylenişinin «*Ugır*» (Uygur değil) olduğu tesbit edilen Wu-ki, Hu-kie (ve diğerleri) sözü de Türkçe «*Ogur*»dan başka birşey değildir¹⁰.

Ogur'ların tarihi m.ö. ki asırlarda daha da gerilere gitmektedir. Zira adlarındaki *R*, Türklerin Asya'da m.ö. 1. bin ortalarına doğru iki ana gruba ayrılmaları sonucunda, her iki kütlede dillerinde vukua gelen söyleyiş farkı dolayısıyla, diğer kola mensup Türklerin dilindeki *Z* sesine

6 Priskos (5. asır)'dan naklen, *BzT*, I, 1958, s. 65 vd, 190; II, 219, 267, 487; *HMK*, s. 98 vd, 178.

7 F. Hirth, *Ueber Wolga Hunnen und Hiong-nu*, SPAW, II, 2, 1899, s. 270; F. Hirth, *Hunnenforschungen*, Keleti Szemle, II, 1901, s. 83; De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921, s. 210, 221; L. Ligeti /Türk. terc./, *Attila ve Hunları*, İstanbul, 1962, s. 36, 53.

8 Bk. Gy. Németh, *HMK*, s. 115 vdd.; Sincap avcıları ve kürkçüleri *Ting-ling*'ler için geniş bilgi: W. Eberhard, *Çinin şimal komşuları*, Ankara, 1942, s. 70 vd.; B. Ögel, *İlk Tôles Boyları*, Belleten, sayı 48, 1948, s. 795 vdd, 805 vdd.

9 Gy. Németh, *HMK*, s. 114.

10 Gy. Németh, *HMK*, s. 115 vd.

mukabil meydana gelmiştir, yâni Türkler biri Z sesini muhafaza eden, diğeri, onun yerine R telaffuz eden grup olmak üzere ikiye ayrılmışlardır¹¹. Bu ayrılma, m.ö. 3. yüzyılda kesin şekli almış olmalı idi, çünkü, bir görüşe göre, bir kısım Türklerin Orta Asya'dan batıya Hazar-Ural dağları yönünde göçleri o asırda artık tamamlanmış bulunuyordu¹². Ancak batıya göçen Ogur'ların (= *Batı Türkleri*) lehçesi ile, o asırlarda yurtlarında kalan Türklerin (= *Doğu Türkleri* : Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Peçenek-Kuman /Kıpçak/, Uz grupları, Sabarlar, Hazarlar) lehçesi arasında zamanla gelişen fonetik fark yalnız Z~R değişmesinden (Oğuz, Ogur) ibaret olmayıp, daha az yaygınlıkta Ş>l, Ç>ş, Y>d, c, A>i hallerinde görünür. Meselâ Batı lehçesinde *bel* = *Doğu* lehçesinde, beş (5); Batı'da *dilom*, Doğu'da *yılan*; Batı'da *îr-*, Doğu'da *yaz*-vb... Bu değişiklikler bazı yer adlarında ve kültür kelimelerinde dikkati çekmektedir: Doğu (Oğuz) lehçesindeki *yaz*-mak fiilinin Ogur lehçesindeki karşılığı *îr-*'dir. (Macarcaya da böyle geçmiştir, a.ş. bk.). Diğer taraftan eski Grek coğrafyacısı Ptolemaios'un coğrafya'sına (m.s. 160-170 arasında hazırlanmıştır) eklediği bir haritada Hazar denizine kuzeyden dökülen ırmaklardan birinin adı «Daikh» diye belirtilmiştir ki, bahis konusu su, umumî Türkçede (Doğu veya Oğuz lehçesinde) «Yayık» olarak bilinen Ural nehridir¹³. Bu kayıt, milâd sıralarında Ogur'ların Hazar-Ural dağları arası - Volga bölgesinde oturduklarını gösteren kesin belge niteliğindedir.

Böylece, aslında, Türkçede boy (kabile) mânasındaki «ok» kelimesinin çoğul şekli olan *Oğuz* (ok + z) adlı bütün Doğu Türklerinin kardeşleri oldukları anlaşılan *Ogur* (ok + r)'ların teşkilât bakımından Oğuz'larla aralarında bir fark yoktur. Oğuzlar, doğuda bilindiği üzere, kabile ittifakları hâlinde yaşıyorlar, «bodun» denilen bu federasyonlar çok kere ittifaka dahil boy sayısı ile anılıyordu: Dokuz Oğuz (9 ok + z); On-ok (10 ok), 8 Oğuz, 3 Oğuz vb... Ayrıca Türk siyâsî ve idarî kuruluşlarında ak (sarı) - kara, küçük-büyük, iç-dış (taş), doğu - batı vb.. gibi teşkilât-

11 Meselâ, *Tengiz* (deniz) ~ *Tenger*, *öküz* ~ *ökör* vb., bk. Gy. Németh, *HMK*, s. 85; R. Rahmetî Arat, *Türk şivelerinin tasnifi*, Türkiyat Mecmuası, X, 1953, s. 96 vd., 129; İ. Kafesoğlu, *Türk tarihinde Moğollar...*, Tarih Dergisi, sayı 8, 1953, s. 116 vd. Daha bk. O. Pritsak, *Der Rhotazismus und Lambdaismus*, UAJhb. XXXV, 1964, s. 337-349.

12 K. Czeglédy, *Nomád népek vándorlása napkelettöl napnyugatig*, Bp. 1969, s. 108 vd.; Ayrıca bk. ve krş. G. Clauson, *Turk, Mongol, Tungus*, Asia Major N.S. VIII, 1960, s. 117.

13 A. Berthelot, *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'après Ptolemée*, Paris, 1930, s. 222; Gy. Németh, *HMK*, s. 112.

lanmalar da vardı¹⁴. Benzer tarz kuruluşlar Ogurlarda da görülmektedir. Nitekim Priskos, Ogur'ların *Saragur* (sarı-ak Ogur), *Onogur* (10 Ogur) grupları hâlinde yaşadıklarını belirtmişti. Daha sonra da, *Bulgar* adı yanında eski isimlerini de kullanmağa devam ettikleri anlaşılan Ogur'lar, hâdiselerle çağdaş olan Bizanslı (Prokopios, 6. yüzyıl ortaları, Agathias, ölm. 581) ve Lâtin (Yordanes, aslen Germen, 550'lerde) tarihçilerine göre, o sırada Wolga'dan Tuna ağzına kadarki geniş sahada yayılmış olarak, *Bittugur* (5 Ogur), *Ultiogur* ~ *Altziogur* (6 Ogur), *Kutrigur* ~ *Kuturgur* («Tokurgur» = 9 Ogur), *Ungur* ~ *Hunugur* ~ *Onugur* (10 Ogur), *Utigur* ~ *Utrigur* («Oturgur = 30 Ogur) tarzında kurulmuş federasyonlar teşkil ediyorlardı¹⁵. Bunlardan bir kısmını *Sarı* (ak) *Ogurlara* karşılık «*Kara-Ogur*» (veya *Kara-Bulgar*) kanadını temsil etmiş olmaları ihtimal içindedir¹⁶. Ogur'lar, İrnik'in halefi Mundo (Muncuk ?) ve ondan sonra gelen 4 hükümdar zamanında, idarî bakımdan ayrı olsalar da, siyâsî yönden, hele dıştan herhangi bir tehlike beklediği anlarda, aralarında iş birliğini korumuşlardır. VI. yüzyıl ortalarına rastlayan bu tarihlerde iskân yerlerini de şöylece tesbit mümkün olmaktadır: Kafkaslar kuzeyi - Azak doğusunda *On-Ogur*'lar; Don, Volga dirsekleri bölgesinde *Otuz-Ogur*'lar, Dnyepr'e doğru *Dokuz-Ogur*'lar¹⁷. En doğuda yer alanlar (On-Ogur'lar, 30 Ogur'lar), 576'larda batıda hâkimiyetleri Kırım yarımadasına kadar genişleyen Gök-Türk idaresine girmişler¹⁸, batıdaki Dokuz Ogur'lar ise, siyâsî temas kurarak vergiye bağladıkları Bizans ile bazan dostça, bazan hasmane ilişkilerini devam ettirmekte iken¹⁹, imparator Justinianos za-

14 Bu hususlarda geniş bilgi için: İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* [=TMK], İstanbul 1983 (Eski Türklerde «Teşkilât» bahsi).

15 Bk. *BzT*, II, bk. İndeks; Tafsîlât için bk. B. Száz, *A Húnok...*, s. 467 vdd.; Gy. Németh, *HMK*, s. 19, 75, 87, 91, 175, 178, 201.

16 Bk. *De Administrando Imperio* (Bizans imparatoru K. Porphyrogennetos'un eseri, 10 yy.), II (Commentary: R.J. Jenkins), London, 1962, s. 62; *ByZ*, II, s. 95; V. Minorsky, *Hudûd'ul-Alem «The Regions of the world»*, GMNS, 1937, s. 439; D. Simonyi, *Die Bulgaren des V. Jahrhunderts im Karpaten Becken*, Acta Archaeologica, X, Bp. 1959, s. 227-250.

17 9 Ogur ve 30 Ogur hükümdarları için, Bizans tarihçileri Prokopios, Menandros, Agathias'dan naklen bk. O. Pritsak, *Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren* [= Fürstenliste], UAJhb, XXVI, 1-4, 1954, s. 219 vd.

18 Bizanslı tarihçi Menandros (6. yy. 2. yarısı)'a göre, oradaki Otuz-Ogur (Utigur) başbuğlarından biri olan Ak-kagan Gök-Türklere bağlı idi (Bk. *A Magyarok elődeiröl és a honfoglalásról*, Bp. 1958, s. 48; *BzT*, II, s. 65, 205; *HMK*, s. 67, 191.

19 Meselâ, İslâvlarla işbirliği yaparak, Balkanlar üzerindeki baskıları yüzünden imparator Anastasios (491-518) başkent İstanbul'un «uzun sur»larını inşa girişmiş (L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 90), 530 yılında ise Bizans generali

manında onların akınlarına karşı Tuna boyunu 80 kadar kale ile tahkime mecbur kalan Bizans'ın hileli politikası ve düşmanca propagandası sonucunda, birbirine karşı kıskırtilıp 552/553'lerde aralarında savaşa tutuşturulmuşlardır. İki kardeş gruptan mağlup olan Dokuz-Ogur'lardan bir kütle, 558'de, Hazar kıyılarından hareketle Ogur bölgelerinden geçen kalabalık Uar-Khun (Hakikî Avar)'lara mukavemet edemiyerek onlarla birlikte Orta Avrupa'ya (bugünkü Macaristan'a) sürüklenirken, Bizans'a dehalet eden 2 bin kadar Ogur âilesi Trakya'ya yerleştirilmiş, diğerleri de Avar yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı²⁰. İşte bu tarihlerde, yukarıda söylendiği üzere, doğu Ogur (Bulgar)'ları da Gök-Türk himayesine girmiş bulunuyorlardı.

B— *Bulgar* Devletleri :

Bilindiği üzere 630 senesinde Asya'da büyük Gök-Türk hâkimiyeti çökmüş, hem doğu, hem batı Gök-Türk hâkanlıkları Çin imparatorluğunun tâbileri durumuna düşmüşlerdi. Hakanlığın böylece bir fetret devresine girmesi Türk birliği bünyesinde büyük ölçüde çözülmelere yol açmış, yaşadıkları yerlerde, başlarına buyruk kuruluşlar meydana getiren çeşitli Türk kütelleri arasında, Gök-Türk hakanlığının en batı ucundaki Hazar'lar kendi devletlerini teşkilâtlandırırken (630'u tâkip eden yıllarda), siyâseten hürriyete kavuşan Bulgarlar da kendi devletlerini kurma gayreti içinde faaliyete geçmişlerdi. Gerçi ilk sıralarda batı bölgesi Bulgarları Avrupa'daki kudretli Avar hâkanlığının tâbii idilerse de, Bulgar başbuğu *Kurt* (Kobratos, Kuvratos), başarısız İstanbul kuşatmasından (626) mağlup geri dönen Avar hâkanının ölümü üzerine, fırsatı değerlendirerek Balkanlarda ve doğu Avrupa'da şimdilik siyâsî nüfuz iddiasını bırakmak zorunda kalan Avar hegemonyasını reddetmiş ve kendi birliğinin başına geçmişti (635). Böylece «Bulgar» adını taşıyan ilk devlet ortaya çıkmış oldu²¹.

a— «*Büyük Bulgaria*» Devleti : Ağrlık noktasını Ogur-Bulgarların oturdukları başlıca bölge: Kafkasların kuzeyi - Azak denizi havalisininin

---

Belisarios'un emrinde İtalya'daki savaflara katılmışlar, 549 da da Gepid'lerle işbirliği yapmışlardı.

20 Avar ordusunda yardımcı kuvvet olarak yer alan bu Bulgarlar, daha o tarihlerde Balkanlara, kuzey Bavyera'ya, sonra (7. yy. 2. yarısı) İtalya'ya taşınmıştı. Ogur'lara dair son kısa bilgiler, P.B. Golden, *Khazar Studies*, s. 42-46. Kısaca bk. *BzT.* I, 1958, s. 495; İ. Kafesoğlu, *TMK*, «Avar hâkanlığı» bahsi.

21 Devletin 635'de kurulduğu hakkında: O. Pritsak, *Fürstenliste*, s. 191; L. Bazin, *Les Calendriers Turcs anciens et médievauz [=CT]*, Lille, 1974, s. 673 vd., 681 vd.

meydana getirdiği tahmin edilen bu devlete, Ogur-Bulgarlarca işgal edilmiş bozkırlar sahasının tamamını içine aldığı için «Magna Bulgaria» (Büyük Bulgarya) deniyordu²². Kurucusunun adı, Bulgar Türklerine âit rivayet ve bilgilere dayanan en eski belge olup, 765-766 yıllarında önce bir sütun üzerine Grek harfleri ile yazılmışken bize bir Rus kroniğinde, eski islavcaya şüphesiz oldukça hatâlı şekilde nakledilmiş hâlde intikal eden ve tâ başlangıçtan 765 senesine kadarki Bulgar hanlarının adlarını ve hükümdarlığı başlama tarih ve hâkimiyet sürelerini Türk Batı [Ogur] Bulgar lehçesini bütün özellikleri içinde bildiren «Bulgar Hâkanlar Listesi» diye tanınmış 14 satırlık vesikada «*Kourt, Kur't*», Bizans kaynaklarında (Theophanes, patrik Nikephoros, 8. yy.) : *Kobratos, Kuvratos* vb. şekillerinde geçer²³. Türkçe olduğu herkesçe kabûl edilen bu adın mânası üzerinde bazı görüş ayrılıkları belirmiş ve hâla da bir fikir birliğine varılamamıştır. Bizans kayıtlarını esas alan Gy. Németh (1932), L. Bazin (1974) ve P.B. Golden (1980) Kobratos'un Türkçe aslı («Kobrat» kelimesinin «toplamak» demek olduğunu (Gök-Türkçede, Uygurcada vb.) hatırlatarak, Kobrat adının «toplayan» yâni halkı, devleti bir araya getiren mânasına geldiği düşüncesindedirler²⁴. İlk ve hem de Bulgar kaynaklı «Hâkanlar listesi»ni daha mevsuk kabul edenler : A. Vámbéry (1882), G. Fehér (1928), (ayrıca krş. J. B. Bury /1889/, B. Munkácsi /1903), B. Szász (1943), V. Beşevliev (1963) ise, adın Türkçe «Kurt»dan ibaret bulunduğunu söylemişlerdir²⁵. *Kurt*'un mensup olduğu ve kaynaklarda

22 Patrik Nikephores'dan Gy. Moravcsik, *BzT*, I, s. 51; Gy. Németh, *HMK*, s. 175.

23 Gy. Moravcsik, *BzT*, II, s. 144, Liste'nin metni (J. Mikkola, *Die chronologie der türkischen Donau-Bulgaren*, JSFou. XXX, 2, 1915, s. 6 vd.'den naklen) *BzT*, II, s. 296 vd; B. Szász, *A Húnok...*, s. 451; Almanca terc. J. Benzing, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, 1959, s. 688 vd; Geniş bilgi: V. Beşevliev, *Die protobulg. Inscher.*, s. 306-323.

24 Gy. Németh, *Kobrat és Esperüch*, MNy. XXVIII, 1932, s. 7 vdd.; L. Bazin, *CT*, s. 669; P.B. Golden, *Khazar studies*, Bp. 1980, s. 44. «Liste» üzerinde son ayrıntılı inceleme olan L. Bazin'in *CT*'sinde, tarihle ilgili hatalar yapılmakla beraber, takvim bakımından Marquart (1910), O. Pritsak (1954), J. Benzing (1959) vb.. in görüşleri yer yer tamamlanmış ve düzeltilmiştir.

25 Bk. Gy. Moravcsik, *BzT*, II, s. 144; V. Beşevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, s. 318. Kobratmak, kubratmak Türkçede toplamak, toplatmak mânalarına gelirse de, buradaki gibi siyâsî bir işi ifade ettiği zaman, Türk ad-veya unvan- verme usulüne uygun olarak «il» (devlet) kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır: *Il-teriş, Il-tutmuş, Il-tirgüg, Il-tut, Il-tüzmiş, Il-yıjmış* vb. gibi. Kobrat adında ise birinci unsur eksiktir. Sonra Bulgarlar, «kurt» demek olan «böri» kelimesini bildikleri gibi (bk. *BzT*, II, s. 94) kurt kelimesine de herhâlde yabancı değillerdi (9. asırda diğer bir Bulgar adı: Kurt (os), bk. *BzT*, II, s. 169), zira Madara kaya

«*Doulo = Dulo*» diye zikredilen hânedanın kimliği de, Türk kökenden geldiğinde herhangi bir şüphe olmamakla beraber, henüz kesinlik kazanmış değildir: Bir görüşe göre *Doulo* (Dula değil) adı, Türklerde (Gök-Türk, Macar) «alev, nur, meş'ale» mânasında yüksek bir unvan olan Yula (Cula, Gyula)'nın Bulgar Türkçesindeki şeklidir²⁶. Dikkate değer bir açıklama O. Pritsak tarafından ileri sürülmüştür ki, buna göre, Bulgar hükümdar sülâlesi menşe itibariyle Asya Hun tanhu'ları sülâlesi olan *Tu-ku* (büyük Tanhu Mo-tun âilesi: T'u-ko)'ya dayanmakta olup (Fonetik gelişme şöyledir: *Tu-ku ~ T'u-ko > *d'o-klak > *duo-klo > Doulo*), m.ö. 3. yüzyıldan beri ünlü hükümdarlar yetiştiren bu âile mensuplarından *-Hakanlar Listesi*'nde *İrnik*'ten 300 sene önce hüküm sürdüğü bildirilen- *Avitokhol*, Kurt'un atalarından biri idi²⁷. Bir diğer tahmine göre ise, Kurt, Batı Gök-Türk hâkanının yeğeni idi, yâni *Aşma* âilesinden gelmekte idi²⁸.

«Büyük Bulgaria» devletinde daha ziyade On-Ogur'ların çoğunluğu meydana getirdikleri anlaşılıyor. 7. yüzyılın sonlarına «*Patria Onoguria*» (On-Ogur yurdu) halkının, Kurt'un idaresi zamanında (635-665), Bizans, Ermeni ve Süryanî tarihî kaynaklarına geçecek derecede faaliyetleri ile önem kazandıkları görülmüyor. Bazı islâm kaynaklarında bilmece gibi, okuyup anlaşılması güç «*V.n.ndr, V.l.ndr, vb..*» adlı kavmin bunlar olduğu kesin gibidir: (On-Ogurdur = On-oguz)²⁹.

Fakat «*Büyük Bulgaria*» devleti çok sürmedi. O da kurucusunun ölümlü (665) ile birlikte ömrünü tamamladı, denebilir. Çünkü önce, Kurt'un

kabartmasında (aşk. bk.) gayet açık bir kurt tasviri yer almıştır. Üstelik, «*Hâkanlar Listesi*»nde, tesbitinde herhâlde bir güçlük olmayan «Kobrat» yerine, açıkça «Kurt» yazılmıştır. Aynı kelimenin, Büyük Selçuklu prenslerinden birinin adı olarak (Kavurt) da kullanıldığını hatırlatalım (E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul, 1980, s. 12).

26 Gy. Németh, *HMK*, s. 45, 173 n. 3; B. Szász, *A. Hunok...*, s. 453; L. Bazin, *CT*, s. 677, 680.

27 Tafsilen bk. O. Pritsak, *Fürstenliste*, s. 193 vdd.; *Avitokhol*'un, m.s. 147-156 yılları arasında Moğol Sien-pi'lerin hücumuna uğrayan Kuzey Hunları hükümdarı (tanhu'su) olması ihtimal içindedir (bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin, 1959, s. 20 vd.; V. Beşevliev, *ayn.esr.* s. 316 vd.). Yukarıda geçen *Tu-ku* adının «Türk» kelimesinin aslı olması mümkündür (bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, Ankara, 1947, s. 137; L. Bazin'e göre ise: *Tu-ku = Tuğlu /Tuğ- sahibi, baş kabile/*, bk. İ. Kafesoğlu, *TMK* «Asya Hunları» bahsi).

28 Bu A.İ. Artamonov'un görüşüdür, bk. A.N. Kurat, *Hazarlara ait bir kitabın tanıtılması*, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, III, 1965, s. 215; ayrıca, P.B. Golden, *Hazarların Dili*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1971, s. 150.

29 Bk. V. Minorsky, *Hudûd'ul-Âlem*, s. 465-471; Gy. Németh, *HMK*, s. 58 vd.; O. Pritsak, *Yowâr und Kâwar*, UAJhb, 36, 1965, s. 386. Türkçede +dur eki için: L. Rásonyi, *Les noms de personnes impératifs chez les peuples Turques*, Acta Orient. Hung. Bp. XV, 1-3, 1962, s. 294.

evlâtları arasında veya çevresinde ülkenin bütünlüğünü koruyabilecek kudrette bir şahsiyet çıkmadı. Sonra şüphe yok ki, şehzadeler arasındaki iktidar mücadelesinden yararlanan komşu Hazar devletinin baskısı sonucunda gücünü kaybeden direniş çökünce ülkeden dışarı kalabalık küteller hâlinde göçler başladı³⁰. Yalnız büyük oğul *Bayan* (veya oğullardan biri /*Kotrag* ?/ kuzeye doğru çekilerek Kazan etrafında İtil (Volga) Bulgar Devletini kurdu (Dış Bulgar'lar), *Esperükh* adlı 3. oğul da, kendine bağlı Bulgarlarla batıya yöneldi ve Tuna Bulgarları (İç-Bulgar'lar)³¹ devletinin başına geçti.

b— *Tuna Bulgar Devleti* :

Bulgar hükümdar âlesinin (Doulo) başlangıcı olarak, 300 yıl yaşadığı ileri sürülen Avitokhol ve 2. olarak, Bulgarların atası sayılıp 150 yıl

---

30 Kurt'un ölüm tarihi tartışmalıdır. Umumiyetle 641 veya 642'de öldüğü kabul edilirse de (son olarak bk. L. Bazin, *CT*, s. 673, 681 vd.), O. Pritsak'ın verdiği tarih (665) daha isabetli görünmektedir (bk. *Fürstenliste*, s. 191 vd.), zira, Kurt'un daha hayatta iken ülkeyi 5 oğlu arasında taksim ettiği, bunların esasen birbirinden müstakil hareket ettikleri görüşü, Türk devlet anlayışına uymaz. Üstelik hükümdar babanın ölümünden sonra evlâtlar-arası iktidar mücadelesinin -Bizans'da hiçbir yankı uyandırmadan- 25 yıl kadar uzun sürmesi mümkün değildir. «*Hâkanlar Listesi*»nde zikredilen takvim rakamları L. Bazin'i haklı gösterir gibi ise de, gerçekte, babaları zamanında ülkenin çeşitli taraflarına sorumlu idareciler olarak tâyin edilen evlâtların, devletin tek temsilcisi ve son söz sahibi hükümdarın ölümü üzerine, hemen girişmiş olabilecekleri taht kavgaları neticesinde idare sür'atle parçalanarak, 3 sene devletin başında gösterilen Vezmer /*Aslı Türkçe*: Bezmez, bk. L. Bazin, *CT*, s. 668/'den sonra nihayet 670'lere doğru göçlerin başlamış olması daha çok ihtimal içindedir. Kurt'un oğulları için şimdilik bk. Gy. László, *Kovrát Kagán fiainak történetéhez* (Magyar östörténeti tanulmányok, Budapest, 1977, s. 225-230).

31 Başbuğ *Kurt* devri sonuna kadarki Ogur tarihi ile Kurt'un 5 oğlu (*Bayan*, *Kotrag*, *Asparuh*, *Kuber*, birinin adı iyi bilinmiyor: *Alzeko* ?, P.B. Golden, *Khazar Studies*, s. 45; ihtimal, Bizans kayıtlarında Bayan ile karıştırılan: Vezmer = Bezmez, bk. L. Bazin, *göst.yr.*) hakkında özet bilgi için: A. Kollautz und H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes*, I, Klagenfurt, 1970, s. 157-161; «İç ve Dış Bulgarlar» için bk. V. Minorsky, *Hudûd...*, s. 438 vd. İlk «Bulgar» hükümdarı Kurt'un, imparator Herakleios'un dostu olarak gençliğini İstanbul'da geçirdiği, orada eğitim gördüğü, hattâ 19 yaşında iken hristiyan dinine girdiği hakkındaki rivayet (bk. *BzT*, I, s. 51; L. Bazin, *CT*, s. 672) elbette gerçeğe ilgisizdir; zira ne «Büyük Bulgarya» da, ne de 864 e kadar Tuna Devletinde hristiyanlığın ve Bizans kültürünün belirli etkisi görülmemektedir. Bulgar devleti, aşağıda açıklanacağı üzere, katıksız Türk kültüründe yaşadıkları gibi, Volga Bulgarları da müslüman olmuşlardır. Üstelik 619'da İstanbul'da hristiyanlığı benimseyen zatin Kurt değil, akrabası Organas (*BzT*, II, s. 190; Ogur lehçesinde Organ adı, Doğu Türkçesinde Ozmuş'un karşılığıdır: bk. L. Bazin, *CT*, s. 682) olduğu beyan edilmiştir (P.B. Golden, *ayn.esr.*, s. 43 n. 122).

yaşadığı bildirilen *İrnik* (Attila'nın oğlu)'den sonra, «Ermi» adlı başka bir âileden *Gostun* isminde birine «vâli» sıfatiyle sırada yer verilen «Hâkanlar Listesi»nde yine Doulo sülâlesinden «Büyük Bulgaria» kurucusu Kurt «kn'az» yâni bir nevi «bey» olarak nitelendirilmekte, ancak oğlu Esperükh ve sonrakiler prens (hükümdar) olarak tanıtılmaktadır³². Demek ki, Tuna Devleti'nden önceki devir, belki, doğudaki kuvvetli Hazar hâkimiyetinin belirgin siyâsî etkisi yüzünden gerçekte daha ziyâde bir «Beylik» (eski Türk siyâsî yapısında, İl'den önceki «boy» teşkilâtı)³³ hüviyetinde idi.

Önce, Esperükh'den³⁴ itibaren Tuna Han'larının adlarını, *12 Hayvanlı Türk takvimi* ile gösterilmiş hükümdarlık başlangıç tarihleri ve hâkimiyet sürelerini «Hakanlar Listesi»nden aynen nakledeyim :

- Esperikh* — 61 yıl, soyu: Dulo. Başlangıç: Vereni-alem (= Türkçe: Evren, ejder; alem: 10. aydan sonrası); yâni *Ejder yılının 11. ayı* = 644³⁵.
- Tervel* — 21 yıl, soyu: Dulo. Başlangıç: Teku-çitem (= Türkçe, Tervel /Bizans kayıtlarında: Terbelis, Terebillus/ = Terä-gil /Tere-, tire-, dire-n-mek'den/ = Diren! karşı koy!; -Teku ~ tākā = koy /kyun yılı/; çitem = yeti-m vb. = 7. inci): yâni, *Koyun yılının 7. ayı* = 702³⁶.
- Tvirem* — 28 yıl, soyu: Dulo. Başlangıç: Dvan-sekhtem (= Tvirem ~ tiviram ~ tokhr-ım = tokuz + m: 9. uncu: /âilenin 9. çocuğu — Şahıs adı gibi kullanılıyor —. Bu ad Bizans kayıtlarında geçmiyor/; Dvan = Yuan ~ yun = yunt = at; sekhtem = sekir-em = sekiz-m: 8.): yâni, *Yunt (at) yılının 8. ayı* = 718³⁷.
- Sevar* — 15 yıl, soyu: Dulo. Başlangıç: Tox-altem (= Sevâr = Sever /Bizans kayıtlarında yok/; Tokh ~ takıgu ~ taguk = Tavuk; altem = altı-m: 6.): yâni, *Tavuk yılının 6. ayı* = 721³⁸.

32 L. Bazin, *CT*, s. 680.

33 Bu hususta bk. İ. Kafesoğlu, *TMK*, «Sosyal yapı» bahsi.

34 Bizans kaynaklarında: Asparukh (*BzT*, II, s. 78. «a» söyleniş, normal olarak Türkçedeki «e» yi karşılar); aslı G. Fehér'e göre, Eşperükh; Gy. Németh'e göre Ešperi = delice doğan kuşu (bk. *göst.yr.*).

35 Bk. L. Bazin, *CT*, s. 656-659, 661, 663, 667, 684-687, 710.

36 L. Bazin, *CT*, s. 661, 664 vd., 687 vd.

37 L. Bazin, *CT*, s. 661, 666 vd., 694 vd., 698.

38 L. Bazin, *CT*, s. 661, 689, 693, 698, 721.

- Kormişos* — 17 yıl, soyu: Vokil. Başlangıç: Şegur tvirem (= Türkçede: kor-miş = /korumuş, korunmuş, himayeye alınmış/; şegur~sıgar~sığer = sığır /ud, öküz/ ; tvirem = 9.); yâni, *Öküç yılının 9. ayı* = 737. Bu hükümdar Dulo, yâni Vikhtun³⁹ soyunu değiştirdi⁴⁰.
- Vinäx* — 7 yıl, soyu Ukil (Vokil). Başlangıç: Şegur-alem (= Vinekh - Binekh = /bin: at'a binmek/ , bin-gek = binici, süvari; Şegur-alem); yâni, *Sığır* /ud = öküz/ *yılının 11. ayı* = 754⁴¹.
- Teleş* — 3 yıl, soyu: Ugain. Başlangıç: Somar-altem (= Teleş /Bizans kayıtlarında: Teletzes/ Ogur lehçesinin devamı olan Çuvaş lehçesinde «asıl, esas, aslı» mânalarındaki teleş ile ilgili olabilir ki, Türkçede Tölis boy adı ile aynı kelime olması mümkündür; Somar~somur~samur /Türkçede «kemirici» mânasında/: fare); yâni, *Fare (sağan) yılının 6. ayı* = 760⁴².
- Umor* — 40 gün, soyu: Ukil. Başlangıç: Dilom-tutom (= Bizans kayıtlarında Oumaros. Türkçe, Um-ar /ummak, ümid etmek'-den/; Dilom = yılan, cılan; tutom: tütüm~tuatom~törtim = 4.); yâni, *Yılan yılının 4. ayı* = 765⁴³.

39 Vikhtun~Biktun = Beg-tun = (Bey-soyu) /Fürstensippe/ büyük Asya Hun imparatoru Mo-tun'un adının Türkçe aşlıdır, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 20 vdd; V. Beşevliev, *ayr.esr.*, s. 322 (Çince'deki *mo* çok kere Türkçedeki *beğ* /bey/ kelimesini karşılar. *tun* = ilk doğum, ilk nesil demektir, bk. *Divân-ü Lûgat'it-Türk* = [DLT], III, 1939, s. 317).

40 L. Bazin, *CT*, s. 661, 670, 693, 698.

41 L. Bazin, *CT*, s. 661, 671, 690; Gy. Moravcsik, *BzT*, II, s. 224'de Sevin adı ile birlikte geçer.

42 L. Bazin, *CT*, s. 661, 667, 690 vd.

43 L. Bazin, *CT*, s. 662, 677, 692, 698, 700. Bunlara «Liste»nin 1. bölümündeki *Dulo* âilesine mensup iki hükümdarın kararlamadan yazıldığı anlaşılan başlangıç tarihleri (Avitokhol: Dilom-tvirem = Yılan yılının 9. ayı; İrnik: yine Dilom Tvirem = Yılan yılının 9. ayı, ancak ikisi arasında 300 senelik fark gösterilmiştir) ile, başka bir âileden ve zorla iktidara gelmiş sanılan, adı da izah edilemeyen Gostun /Dokhs tvirem: Domuz yılının 9. ayında işbaşına gelmişti/'u ilâve edebiliriz, bk. L. Bazin, *CT*, s. 661, 676, 680. L. Bazin (s. 692) listedeki *Umar* adını, Farsça «ümid» kelimesine bağlamak isterse de, şüphelidir. Çünkü, um- kökünden türemiş olarak *umug*, *umuç*, *umunç* şekilleriyle eski Türkçede mevcut olan bu kelimenin (Gök-Türk kitabelerinde: bk. H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV, 1941, s. 123; M. Ergin, *Orhun âbideleri*, İstanbul, 1970, s. 120; A. Caferoğlu, *EUS*, s. 265; *DLT*, I, s. 169; *Kutađgu Bilig*, III, s. 195 ve diğer Türk lehçelerinde de yer almıştır) nasıl olup da Farsçadan 8. asır ortalarındaki Ogur Türk lehçesine geçtiği kolayca izah edilemez. İki kelime arasında

Esperüh (679-702), kendine bağlı kalabalık Bulgar kütelleri ile Tuna ağzına ilerlediği zaman, onlara Balkanlara doğru izin vermek istemiyen Bizans'ın mukavemeti ile karşılaştı ve imparator Konstantinos IV (668-685)'in gönderdiği kuvvetler karşısında durdu. Fakat kendi hayat tarzlarına uygun gördüğü Tuna'nın güneyine inmekten vazgeçmedi. Bizans müdafaa sedlerini aşarak ve direnme teşebbüslerini kırarak Dobruca'ya girdi. İki yıllık çetin bir mücadeleden sonra imparatorla imzaladığı ve Bizans'ı yıllık vergiye bağlayan andlaşma ile, artık Bulgar devletinin ülkesi hâline gelen toprakların Esperüh idaresine geçtiği iki devlet arasındaki sınır hattı tesbit edilmek suretiyle resmen tanınmış oldu (681)⁴⁴. Kısa zamanda askerî, siyâsî bakımlardan geliştirildiği görülen Tuna Bulgar devleti, İtil Bulgar'larının kardeş devletine nisbetle «küçük» sayılmakla birlikte Ogur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü siyâsî teşekkül olmuştur. İktidarın sağlam temellere oturtulduğu, Bizans ve Avar imparatorlukları gibi iki büyük güc arasında varlığını korumasından anlaşılır. Bulgarlar, kolayca kendilerine ısındırdıkları yerli İslâv halkı üzerinde yüksek seviyeli bir medenî etki de yapmışlardır. Umumiyetle kabûl edildiğine göre, devlet fikrine yabancı olarak ufak kabile hayatı yaşayan islâv kütellerine askerî teşkilât ve disiplin yanında, vatan ve millet kavramlarını da öğretmişler, onları zapt u rabt altına alarak, sonraları Bizans'a karşı kendilerini koruma yeteneği ile donatmışlardır⁴⁵.

Bulgar devletinin en sıkı siyâsî, ekonomik ilişkileri şüphesiz Bizans ile idi. Hazar-Türk hâkanının kızı ile evlenen imparator Justinianos II'nin, Bulgar hanı *Tervel* (702-718)'in yardımı ile 2. defa tahta çıktığı (705) bilindiği gibi⁴⁶, imparator Philippikos'un 713'de tahttan indirilişi de Bul-

---

saðece bir benzerlik bahis konusu olsa gerektir (bk. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1970, s. 157b).

44 A.A. Vasiliev /Türk. terc./, *Bizans imparatorluğu tarihi*, I, İstanbul, 1943, s. 277. Andlaşma için bk. V. Beşevliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, s. 55 vd.; N. Banescu, *Le premier habitat de la horde d'Asparuh dans la région du Danube, Byzantion*, XXVIII, 1958, s. 434-440.

45 A.A. Vasiliev, *göst.yr.*; G. Fehér, *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations Hongroises*, *Archaeologia Hungarica*, Bp. VII, 1931, s. 1, 26 vd.; G. Fehér, *Türk-Bolgar, Macar ve bunlarla akraba milletlerin kültürü*, II. Türk Tarih Kongresi (1937) Zabıtları, 1943, [=TBM], s. 290; İ. Dujčev, *Protobulgares et Slaves*, *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)*, X, 1938, s. 150.

46 C. Head, *On the Date of Justinian II's Restoration*, *Byzantion*, XXXIX, 1970, s. 106 vd. Hal böyle iken yardıma muhtaç imparatorun Han *Tervel'e*, Bizans'ta 2. derece bir unvan olan «Kaisaros» (Vice-roi)lık tevcih etmesini, Bulgar Devletinin Bizans tâbiyetinde olduğuna delil saymak (bk. L. Bazin, *CT*, s. 688) herhâlde mümkün değildir. Bunun bir nezaket gösterisinden ibaret olduğu açıktır.

gar ordusunun o tarihlerde anarşi içinde kıvranan Bizans topraklarında İstanbul önlerine kadar ilerlemesine bağlanmaktadır⁴⁷ ki, bu da Bulgar'ların kısa zamanda kazandığı kudreti ortaya koyar. 716 yılında Bizans ile yapılan ticaret anlaşması sonucu olarak, 717-718 senelerinde İstanbul'un Araplar tarafından kuşatılmasına karşı başkent ortaklaşa müdafaa edilmişti. İki hükümet arasındaki işbirliği Bulgar'lara ekonomik imkânlar ve huzur sağlıyordu⁴⁸. Ancak Sever Han (721-736)'dan sonra, bazı dahili mücadelelere sahne olduğu sezilen Bulgar hanlığında iktidara gelen Dulo'dan değil, başka bir âileden *Kormuş* (737-754) zamanında, Bizans ile bozulan ilişkiler savaflara yol açtı. Bulgarya'ya üst-üste seferler düzenleyen, Hazar hâkanının damadı, imparator Konstantinos V (741-775) büyük tahribat yaptı. «Bulgar Hanlığını imha» gayesi ile hareket eden Bizans karşısında tutunamayan Kormuş Han, yenilgisinin cezasını, ülke ileri gelenleri (*boyar*'lar) tarafından öldürülerek, hayatı ile ödedi. Yerine geçen, Vokil âilesinden *Vinekh* (Binekh: 754-760) gaspettiği iktidarın hakkını veremediği için ve yine başka bir âileden Han olan *Teleş* (760-763) de imparator Konstantinos'a yenildiği için öldürüldüler. Birkaç yıl süren iç karışıklıktan sonra tahta çıkan *Umar* da, «Liste»ye göre, daha iktidarının 40. günü öldürüldü (765)⁴⁹. Saldırı politikasının devamına ve Bulgar iç huzursuzluğuna rağmen Bulgar devletini yıkamayan Bizans, nihayet, Konstantinos VI (780-802) ile iktidarın gerçek sahibi annesi İren zamanında Bulgarlara yıllık vergi ödemeğe mecbur kaldığı sırada Tuna'da parlak bir devre açılmak üzere idi: Bu, *Kurum* ve oğlu *Omurtag* Hanlar çağıdır.

IX. asır başlarında Bizans için tehlikeli bir hasım olarak ortaya çıkan, şüphesiz Dulo sülâlesinden, *Kurum Han* (803-814)⁵⁰ «*kudretli bir savaşçı, cesur bir asker olduğu kadar, akıllı bir siyâset adamı*»⁵¹ ve insaf, adalet duygusuna sahip, *hukuka saygılı* bir şahsiyet idi. Bu sebeple yurdunda hukuk ilkelerini pekiştirmek için «Devlet meclisi» aracılığı ile mey-

47 Tarihiçi Agathon (8. yy.)'dan, bk. *BzT*, I, s. 106; C. Head, *ayn.esr.* s. 106; A.A. Vasiliev, *ayn.esr.* s. 289 vd.

48 Bu ve aynı mâhiyetteki 755, 767 yılları anlaşmaları için bk. V. Beşevliev, *Die protobulgarischen...*, s. 55-66.

49 Özet olarak bk. L. Bazin, *CT*, s. 661-710; A.A. Vasiliev, *ayn.esr.* s. 302 vd.

50 Bizans kaynaklarında: Kroumos, Kroumes vb.; İslâvcada: Kremi, Kroumi vb.; Lâtince: Crumas, Crumnus vb.; Gy. Moravcsik, *BzT*, II, s. 154. *Kurum* (Türkçe) = kurmak, veya korum (korumak'dan) = kale, Batı Türkçesinde kerm ~ kerim ~ kerem = kale, hisar (buradan, kermen, kreml(g) / = Kremlin/ : kale-şehir, bk. O. Pritsak, *Eine altäische Bezeichnung für Kiew*, *Der İslam*, XXXII, 1, 1955, s. 8 vd.).

51 A.A.Vasiliev, *ayn.esr.* s. 325.

cut töre'ye ağır müeyyideler ihtiva eden yeni hükümler getirmişti⁵². Halbuki o sırada imparator bulunan Nikephoros I, bir muharip ve kanun adamı olmadıktan başka, hergün biraz daha artan Bulgar baskısına karşı, sadece, bazı Anadolu birliklerini Trakya sınırına nakletmekle yetinmişti. Bu kuvvetler de Kurum'un baskın hareketi sonunda dağılmış (mart 809), Bizans'ın kalabalık Trakya orduları kumandanı savaşta ölmüş, böylece, çok miktarda askerî malzeme ve para ele geçiren Kurum, bir an için, Balkanların müdafaasız kalışını kendi hesabına değerlendirerek, sür'atle, yol üzerinde önemli stratejik mevki olan Sardica (Sofya) kale-sini düşürerek (8 Nisan 809), buradaki Bizans garnizonunu imha etmiş, karşı gelen diğer Bizans kuvvetlerini de bozguna uğrattıktan sonra, Orta-doğu - Bizans - Balkanlar - Orta Avrupa arasındaki askerî ve ticarî başlıca güzergâha hâkim olmuştu. O tarihe kadar bilhassa Avar hâkanlığının Franklar tarafından yıkılması (807) üzerine kuzeyde Erdel (Transilvanya), batıda Belgrad ve kuzeyi ile güneyde Selanik ve hattâ Termopil bölgelerini içine alan geniş araziye Bulgar devletine ilhak eden Kurum'un aşıl maksadı İstanbul'u ele geçirmek, veya Bizansı mahkûm duruma düşürmek suretiyle, Doğu-Batı arasındaki ticarî trafiğin akışını hızlandırarak, Bulgaristan'ı bir konak mahalli ve büyük bir transit merkezi hâline getirmektir. Tabii buna, Kurum Han gibi ihtiraslı bir asker-hükümdarın Akdenizin pırlantası ve o asırlarda dünya başkenti kabul edilen İstanbul gibi müstesna bir beldeye sahip olmaktan duyacağı derin hazzı da ilâve etmek gerekir. Durumu kavramakta güçlük çekmiyen imparator Nikephoros I, uyguladığı müdafaâ tedbirlerinden biri olarak, çeşitli eyâletlerdeki binlerce âilenin evlerinden-yurtlarından zorla koparılıp Trakya sınır boylarına yerleştirilmesi, umumî hoşnutsuzluk yaratmıştı. Ayrıca, çok da hasis tabiatlı olan imparator bu yeni sınır bekçilerine maddî yardım da yapmıyor, özellikle 811'de Bulgar taarruzunu durdurmak üzere sefere çıkarken, kendi emrindeki hazineye dokunmadan, halka, kiliselere tarhettiği vergileri Patricius Niketas vasıtası ile toplatıyordu. Fakat, Bulgar topraklarında tâ Şumnu yakınında (Çatalar /şimdi Krumovo/ köyü yanında) Hakânlık aul'u (başkenti) Pereyaslav (Preslav)'a kadar ilerliyerek bu şehri tahrip eden Nikephoros yine de Kurum tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmaktan kurtulamadı ve savaş meydanında telef oldu (26 Temmuz 811). Dört buçuk asırdan (378 yılından) beri ilk defa bir Bizans imparatoru düşman elinde can veriyordu⁵³. Trakya ordu-

52 Kurum Han'ın kanunları hakkında aş. bk.

53 A.A. Vasillev, *ayn.esr.* s. 352; Aul için bk. *BzT*, II (1958), s. 80, 213; H.

su da imha edildiği için, başlıca doğu eyâletlerinden devşirdiği acemî erlerden kurulan ordu ile intikam seferine çıkan yeni imparator Mikhael II'in, askerinin disiplinsizliği yüzünden Edirne'den geri dönmesi (812 yazı) Kurum'u iyice hızlandırdı. Son baharda Philippopolis (Filibe) ile dolaylarını alarak, Eylül sonlarında, Karadeniz yakınındaki tahkimatlı Mesembria kalesini kuşatan Kurum'un imparatora teklif ettiği barış şartları, vaktiyle Attila'nın Theodosios'a tekliflerini andırıyordu: Bulgarlardan Bizans'a kaçanların iâdesi, Grek tâcirlerinin belirli pazar yerlerinde ticaret yapmaları, her satıcının elindeki malın cins, tür ve miktarını Bulgar makamlarına önceden beyan etmesi, bozguncu propaganda yapılması ve yıllık vergi. Bizans'ın, öteden beri komşularına uygulaya geldiği entrika, kandırma siyaseti, kışkırtıcılık ve beşinci kol faaliyeti 400 yıl sonra dahi aynı tedbirlerin alınmasını zarurî kılmakta idi. Bizans'da barış görüşmelerinin kesildiği gün (2 Ekim) Mesembria'nın düştüğü öğrenildi. Bulgarlar kalede hayli altun, gümüş ve teçhizat dışında, «Grégois ateşi» için kullanılan 36 tunç tüp de ele geçirmişlerdi. İsteklerinin reddildiğini haber alan Kurum, 813 şubatının ilk günlerinde harekete geçti ise de, ordusunda çıkan bulaşıcı hastalık sebebi ile durakladı. Fırsattan faydalanan imparator Mikhael ona karşı 15 martta İstanbul'dan ayrıldı. Yanında Kappadokya ve Ermenia birlikleri kumandanı Ermeni Leon da vardı. Kurum Han, insan zayıyatını telâfi ettikten sonra yoluna devamla Edirne (Hadrianopolis) civarında, etrafındaki tepecikleri Grekler tarafından tutulmuş ovanın ucunda ordugâhını kurdu. Müdhiş bir Temmuz sıcağı herşeyi kavuruyordu. Karşı karşıya iki ordu kızgın güneş altında 15 gün bekledi; Bizans'lılar sayıca çok üstün olduklarından Mikhael, Bulgar ordusunu sıkıntıya düşüren bu mecburî bekleyişten kolay bir zafer umuyordu. Fakat Bizans tacına göz dikmiş olan Leon'un maksatlı teşvikleri onu harekete sevketti. Bir günlük çarpışma sonunda, Trakya'lı birliklerin tecrübeli kumandanı Aplakes'in etkili gayretlerine rağmen, Kurum'un mâhirane manevrası sayesinde, Bizans ordusu ezildi (22 Temmuz), döküntüleri İstanbul'a kadar kaçtı. Yenilgisi dolayısıyla tahttan uzaklaştırılan Mikhael'in yerine, Edirne savaşında gerekli yardımı yapmayan, Ermeni Leon V'un imparator olduğu (813-820) günlerde Kurum, kardeşi Kışın'⁵⁴ Edirne muhasarasında bırakarak, sür'atle ilerledi ve İstanbul surları önüne kondu. İlk olarak Marmara denizinden Haliç'e kademli sahada gerekli tahkimatı yaptı. Üst üste tazelediği gösteri hücum-

Grégoire, *Victoire de Kroum... le 26 Juillet 811*, Academic Royale de Belgique, 1936, s. 421-437 (BzT, I, 55).

54 Gy. Moravcsik, BzT, II, s. 112, 143.

larından sonra Leon'a yıllık vergi ve elbiselik kumaş karşılığında anlaşma teklif etti. Barış şartlarını tesbit üzere iki taraftan Han ile imparator'un da dahil olacağı 5'er kişilik hey'etin surlara yakın bir mahalde buluşmaları kararlaştırıldı. Delegeler silâh taşımıyacaktı. Fakat ezeli Bizans entrikasının bir temsilcisi olarak Leon'un vaidlere uymayaacağı beklenmeli idi. Nitekim o, görüşme gününden bir gece evvel, Haliç'teki Blakherna sarayının yanındaki harabelere adamlarını gizliyerek, belirli işaret üzerine Kurum'u bastırıp öldürmelerini plânlamıştı. Ertesi gün buluşma yerine giden Han, birden fark ettiği hiyanetten ancak sür'atli atı sayesinde kurtulabildi. Kendisi hafif bir kaç ok yarası almış, Türk delegelerden ikisi öldürülmüştü. Ancak Leon'un hilekârlığı Bizans'a pahalıya mal oldu: Şehir civarındaki binalar köşkler yakıldı, harp esirleri kılıçtan geçirildi. Gelibolu yarım adası kâmilten yağmalandı. Kuşatma altındaki, o devirde imparatorluğun büyüklük ve nüfusça ikinci şehri olan ve stratejik önemi aşikâr Edirne kahren zaptedildi ve ahali, diğer esirlerle birlikte Tuna'nın kuzeyine sürüldü. Üstelik Kurum Han Bizans tarihçisi Theophanes (9. yüzyıl)'e göre, «*Altun mızrağın Yıldızlı-Kapı'ya saplamağa*», yâni İstanbul'u zaptetmeğe kesin karar verdi⁵⁵. Kısa bir müddet için surlardan ayrılan Kurum Han yeni ve daha büyük çapta hazırlığa girişti. Avar ve İslâv yardımcı kuvvetler buldu. Bu arada, gerisinde bir direnme noktası bırakmamak için Bizans'ın Arkadiopolis (Lüleburgaz) garnizonunu zept ve tahrip ederken, ele geçireceği ganimeti taşımak üzere 5 bin araba yaptırdıktan sonra tekrar surlar önünde görüldü. İmparator Leon ve senato üyeleri heyecan ve telaş içinde akıbetlerini düşünüyor, ve İstanbul ahali gibi, onlar da, Meryem'in himayesindeki bu şehri kurtaracak mucizeye ümid bağlamakla yetiniyorlardı, yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Fakat gerçekten, beklenen mucize vuku buldu: Altun mızrağın «Yıldızlı-Kapı'ya saplamak için insan tâkatının üstünde bir çaba içinde iken Kurum Han, birden bire ölüverdi (13 Nisan 814). Ölüm şekli de Attila'nunkine benziyordu: ansızın ağızından ve burnundan kan boşanmıştı. Bulgar orduları kuşatmayı kaldırarak çekildiler⁵⁶.

Kurum Han'dan sonra, yerine geçen oğlu *Omurtag Han*⁵⁷ (814-831), Bizans imparatorluğu ile derhal barış yaparak 30 yıl süreli bir ticaret

55 Gy. Moravcsik, *BzT*, I, s. 51, 336; A.A. Vasiliev, *ayn.esr.* s. 352; «Yıldızlı-kapı»: Surda ünlü tören kapısı (Yedikule'de, hâlen taşla örülmüş olarak kapalı), bk. F. Schweinfurth, *İstanbul suru ve Yıldızlı Kapı*, Belleten, sayı 62, 1952, s. 261 vd.

56 Kurum Han'ın İstanbul kuşatması için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *XII. asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından muhasaraları*, İstanbul Enstitüsü Dergisi, III, 1957, s. 10-14.

57 Türkçe Omurtag = kartalcık? bk. *BzT*, II, s. 183; Gy. Németh, *HMK*, s. 168.

andlaşması imzaladı. Böylece başarısız İstanbul seferinden dolayı Bulgar Devletinin mâruz kaldığı maddî güçsüzlük ve manevî yorgunluğu gidermek bakımından gerçekçi siyaset-idare adamı ve «*Bulgaristanın en seçkin şahsiyetlerinden biri*» olduğunu isbat etti⁵⁸. Batıdaki Frank imparatorluğu ile de iyi ilişkileri sürdürmek arzusunda olmasına rağmen barış girişimlerine gerekli karşılığı alamayan, üstelik tehdit de edilen Omurtag harekete geçerek Sava-Drava havzasını zaptetti ve özellikle Maroş ırmağı vâdisindeki tuzlaları ele geçirdi ki, böylece tâ Romalılar çağından beri işletilemeyen, Orta Avrupa'nın o zamanki bilinen tek tuz istihsal bölgesini tekrar faal hâle getirmek suretiyle Devletine eşsiz bir gelir kaynağı daha sağladı ve politik ilişkilerde bir güc olarak kullanılabilen tuz sebebi ile Avrupa'da siyâsî nüfuzunu da arttırdı⁵⁹. Onun ileri görüşlü, iç, dış askerî ve ekonomik girişimleri sayesinde ki, Bulgar Devleti bütün ömrü boyunca belki en parlak çağını idrak etti. Bu sebeple, önce 1897-1900 yıllarında Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından yaptırılan, daha sonra, 1922'den itibaren 15 yıldan fazla bir müddet Macar bilgini G. Fehér'in idaresinde sürdürülen ilmî kazılarda ortaya çıkarılan sur, kapı, su yolları kalıntıları, saray harabeleri, bir çok san'at eseri ve süs eşyası, kitabeler, yıkıntıları belirlenen Bulgar «*avul*» (başkent)'leri: Pliska ve Preslav şehirleri, bilhassa, Madara kasabası yanındaki ünlü kaya kabartma (Madara süvarisi) hep Omurtag devrinin hatıralarıdır (bk. aş. Kültür: San'at).

Omurtag'ın halefleri *Melemir* (831-852)⁶⁰ ve *Boris Han*⁶¹ (852-889) zamanlarında dış politika ve askerî alanda dikkate değer birşey olmamış gibi ise de, Boris'in Hanlığı devresinde kültür açısından pek önemli bir hâdise vukua gelmekte idi: Bu, Bulgar Devletinin, dolayısıyla Bulgarların resmen din değiştirmesi idi (864). Dolayısıyla 864 yılı Bulgar tarihinin en mühim dönüm noktası sayılabilir. O seneye kadar tek yaratıcı «Tanğra» (Tanrı) inancında yaşayan Türk-Bulgarlar (bk. aş. Kültür: Din) dillerinde ve umumî hayat tarzlarında kısmen İslâvlaşma yoluna girmiş bulduklarından, Ortodoks-Hristiyanlığı kabûl etmekle millî kültür-

58 F.İ. Uspenski'den naklen, A.A. Vasiliev, *ayn.esr.* s. 353. Andlaşmanın metni: V. Beşevliev, *Die protobulgarischen...*, s. 190-206.

59 G. Fehér, *TBM*, s. 294 vdd.; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 93.

60 *BzT*, II, s. 159, 180 (1958), (veya Malamır /krş. Batı Hun hükümdarı Balamır/, *Melemir*, 836-852 arasında Han olduğu rivayet edilen «Presian» ile aynı şahıs sayılmaktadır, bk. *ayn.esr.* II, /1958/, s. 180, 257).

61. *Boris*; Türkçe aslı *Baris* (= pars veya böri), bk. K.H. Menges, *Altaic Elemente in die Proto-Bulgaren Inscriptions*, Byzantion, XXI, 1951, s. 115 vd.; daha bk. *BzT*, II, s. 93.

lerinden büsbütün ayrılarak yerleşme sürecini tamamlamış, *Türklüklerini kaybederek İslâm - Bizans kültür çevresine girmiş* oldular.

Esasen aş. yk. 400 yıldan beri Bizansın kültürel etkisine mâruz bulunan Balkanlardaki Türk-Bulgar devletinde, nüfus bakımından İslâm denizi ortasında küçük bir ada durumunda kalan Türk idareci ve ordu mensupları, yazıları bile Bizans-Grek alfabesinden ibaret ortodoks yerlilerin ister istemez etnik baskısı altına girmişlerdi. Örf, âdetçe onlara uyuyorlar, kitabelerini bile Türk hurufatı ile Türkçe değil, halkın okuyup anlayacağı Grek yazılı grekçe ve islâmca yazıp dikiyorlardı. Teşkilâtlandırılıp devlet hizmetlerine alıştırılan islâmlar resmî görevlere alınıyor, Türklerin yerli halk ile sıhriyet kurmaları (evlenmeleri) gittikçe artıyor, idare tekniğinin zarurî sonucu olarak kalabalık halk dili islâmca üst tabakada yayılıyordu. Omurtag Han'ın barış ve huzur devrinde belirmeğe başlayan bu kültürel değişme, boyuna hızlanarak, Türkleri islâmlaştırılmış, nihayet Bulgar Türkleri bir islâm unsur hâline gelmişlerdir. Boris Han'ın Bizans'a karşı Frank kralı Germen Louis ile ittifak etmesinden, Roma katolik makamları ile temas kurmağa çalışmasından, din konusunda papa Nikolaus I'den mânalı bazı ricalarda bulunmasından da sezilebileceği üzere, samimî bir arzudan ziyade Hıristiyan dünyası içinde Bulgar devletinin varlığını korumak gayesine yönelik bir siyâsî hesap sonucu olduğu anlaşılan bu din değiştirmede, Bizansın ağır basması neticesi, 869-870'deki İstanbul kiliseler toplantısı kararları gereği, Batı (katolik) kilisesi temsilcileri tarafından müstakil ortodoks Bulgar piskoposluğu kurulmasının kabûl edilmesi, bir yandan Roma'nın Balkanlar üzerindeki dinî iddiasını, diğer yandan Tuna Bulgar Devletinin Türklüğünü sona erdirmiş oldu. Vaftiz edildiğinde Mikhael adını alan Boris'den sonra oğlu Simeon (893-927) da kadîm Türk hükümdarlık unvanı «Han» deyimini islâm tâbiri Çar'a çevirdi. Artık Bulgar çarlığı başlıyordu⁶².

c— *İtil (Volga) Bulgar Devleti* (VII. yüzyıl 2. yarısı - 1236) :

Bugün Uralların doğusunda oturan ve dilleri eski Ogur lehçesinin (R'li Türkçe) bir devamı olan *Çuvaş*'lar bu Bulgar Türklerinin çocukları kabûl edilmekte ve Kazan Tatarları (İtil - Ural Türkleri)'nin başlangıcı sayılan *Kazan Hanlığı* halkının da *Bulgar-Kıpçak* karışımı olduğu bildirilmektedir⁶³.

62 Bu hâdiseler için tafsilen bk. A.A. Vasilev, *ayn.esr.* s. 353 vd; *BzT*, II, s. 51; F. Lot, *Les invasions Barbares*, Paris, 1942, s. 226 vdd.

63 Ogur-Bulgarca ile bugünkü *Çuvaşca*'nın özdeşliği hakkında: *HMK*, s. 80 vd., 90 vd.; L. Bazin, *CT*, s. 667, 677 vd. Kurt'un ölümünden sonra «Büyük Bulgarya»

II. KÜLTÜR

A— Dil ve Yazı :

Türk soyundan geldikleri, m.ö. asırlardan beri tâkip edilebilen tarihlerinden anlaşılan proto-Bulgar'lar, dil ve yazıları ile birlikte, dini inançları, gelenekleri, san'at eserleri ve siyâsî-idârî teşkilâtları bakımından da İslâv, Lâtin, Germen ve Greklerinkinden tamamen farklı bulunuyorlardı. Bütün ilgili dil vesikalaları, gördüğümüz gibi, onların «Turcophone» bir kavim, (yâni sonradan Türkçe konuşmağı öğrenmiş bir topluluk) değil, ana dili Türkçe olan bir Türk kolu olduğunu göstermektedir⁶⁴. *Asıl Türkçedeki bazı seslerin değişik söylenişlerini* (z~r; y~d, c; ş~l, s; a~i vb.) kullanan *Ogur Türklerinin* V. yüzyıl sonlarında bir kısım Doğu Türkleriyle birleşmesinden doğduğu tarihî belgelerle sabit *Bulgar* Türkleri, lehçelerindeki bu farklılığı asırlarca devam ettirmişlerdir ki, bunun kesin delilleri Ogur (Oguz'a karşılık) adından başka, Bulgar kaynaklı en eski (8. yüzyıl) metin olan «*Hakanlar Listesi*»ndeki hükümdar isimlerinde oldu-

Devletin parçalanması üzerine bir kısım Ogur-Bulgar'larla kuzeyde, bugünkü Kazan bölgesinde, Kurt'un bir oğlu tarafından kurulduğu tahmin edilen bu devlet, 922'lerden itibaren (Abbâsî halifesi El-Muktedî'nin *Bulgar* eline gönderdiği İslâm din adamı İbn Fadlan) müslüman olarak, varlığını 5,5 yüzyıl kadar sürdürdükten sonra, 1236 yılında Moğollar tarafından yıkıldı. İtil Bulgar Devleti ve kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için başlıca şu eserlere bakılabilir :

- İbn Fadlan Seyahatnâmesi (neşirleri, almanca, Rusça ve Türkçe tercümeleri için bk. İ. Kafesoğlu, *TMK*, «İtil Bulgarları» bahsi).
- K. Czeglédy /Türk.terc./, *Yıltavar unvanı*, *Türkiyat Mecmuası*, IX, 1951, s. 173-187.
- K. Czeglédy, *Nomád népek...*, s. 97-109.
- A.Y. Yakubovskiy /Türk.terc./, *Altın-Ordu ve İnhitâtı*, İstanbul, 1959, s. 7-14.
- O. Pritsak, *Bulgaro-Tschuwaschica, Acht Noten zu den Wolga-Bulgarischen Grabinschriften des 13.-14. Jhs*, *UAJhb*, XXXI, 1959, s. 274-314.
- B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi*, Ankara, 1962, s. 239-253.
- A.N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara, 1972, s. 108-118, 312-323 vb.
- A.H. Halikov /Türk.terc./, *Kazan ne zaman ve nerede meydana gelmiş?*, Kazan (dergi), sayı 19, Ankara, 1977.

64 Proto-Bulgarlar için «Turcophone», son zamanlarda L. Bazin tarafından kullanılmaya başlanmış yeni bir deyimdir (bk. *CT*, s. 661'den itibaren türlü yerlerde). Türkiye Türkçesine «Turkish», Orta Asya Türkçesine «Turkic» adları takılarak aynı Türkçeyi iki farklı dil gibi göstermeğe yönelik bölücü gayretkeşliğe şimdi de L. Bazin vasıtasıyla Türk'ler ve «Turcophone»lar diye ikinci bir gerçek-dışı ayırım eklenmiş bulunuyor.

ğu kadar, 12 *Hayvanlı* takvimde zikredilen yıl, ay sayı ve adlarında açıkça görülmektedir (bk. yk.). Buradaki kelimelerle ilgili olarak L. Bazin'in son ayrıntılı incelemesinde tertiplenen; Tuna Bulgarcası - Volga Bulgarcası - bugünkü Çuvaşca ve ön-Bulgarca (yâni Ogurca), Türkçe - Eski Türkçe şekillerin mukayeseli cedvelleri⁶⁵ de aralarında mevcut özdeşliği ve bu lehçelerin nasıl bir ana-Türkçede birleştiğini ortaya koyar. Ayrıca hâlen Macarcada kullanılmakta olan «alıntı» Türkçe kelimelerin 1. tabakası da tamamen Ogur-Bulgar damgasını taşımaktadır: *tenger* (aslı Türkçede: Tengiz ~ deniz), *ökör* (öküz), *boryú* (buzağı), *káro* (kazık), *şárga* (sarı) vb.. Fin-Ugor kökenli olan Macarlar asıl yurtları olan Ural dağları güney sahasından daha güneydeki bozkırlar bölgesine indikleri aş. yk. m. 3-4. yüzyıllarda orada Ogur'larla karşılaşmışlar, daha sonra kuzey Kafkas - Volga dolaylarında, uzun müddet, Onogur boylar birliğine dahil olarak yaşamışlar, çok yüksek kültürlü Ogur Türklerinin derin etkisine şahitlik eden yukarıdaki kelimeler dışında da daha bir çok tarım ve bahçecilik terimlerini (*tarló* = tarla, *eke* = saban, *tekno* = tekne, *búza* = buğday, *árpa* = arpa, *borşó* = burçak, *alma* = elma, *bor* ve *szidleg* (şarap ve üzüm) ve idarî, dinî terimleri (*törvény* = töre, *tanú* = şahit, *bélyeg* /pul/ belge, *béke* = barış, *şereg* = çerig (ordu), *bölcs*-bilge /bilgiç/, *usz* = akıl, *erdem* = fazilet, *egy* = kutsal /yeğ = üstün) onlardan alıp benimsemişlerdir⁶⁶. Hâlâ Macar dilinde yaşayan, bu 4-5. asırlardaki Ogur-Bulgar kültürüne ait dikkate değer kelime ve kavramlar dışında, Macarların ve ülkelerinin özellikle Batıda yaygın öteki adları: Hungaria, Hongrie, Venger, Hongrois, Ungar (eski Bizans, Lâtin ve İslâm kaynaklarında: Ongri, Ungor, Ungri, Ungarus, Hungarus, Engürüs vb..) Ogur-Bulgarca «*Onogur*» kelimesinin aynı olup, bir arada yaşadıkları Türk On-Ogur birliğinin adından başka birşey değildir ve esasen 5-9. asırlar arasında, uzun süre Onogur'lara, sonra Hazar-Türk devletine bağlı kalan Macar kabile birliği, tarihî kaynaklarda doğrudan doğruya «Türk» diye anılmıştır⁶⁷. Bulgar islâvçasında yaşamış ve bazıları hâlen de kullanılan idarî-askerî türkçe tâbirler (aş. bk.)'den başka, yukarıda belirt-

65 L. Bazin, *CT*, s. 667, 698.

66 Tafsilen bk. Z. Gombocz, *Die bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, MSFou, XXX, 1912. L. Rásonyi, *Török adatok...* Bp. 1941, s. 2-41; F. Eckhart /Türk.terc./, *Macaristan Tarihi*, Ankara, 1947, s. 4-7, 11 vd.; İ. Kniezsa, *A Magyarorság östörténete*, Bp. 1943, s. 186-189.

67 Gy. Moravcsik, *BzT*, II, (1958), s. 226, 321 vd., 325; G. Németh, *HMK*, s. 176-178, 181.

tiğimiz sebebler dolayısıyla büyük çoğunluğu Grek yazısı ile ve grekçe olan proto-Bulgar kitabeleri arasında Türkçe olanlar da vardır⁶⁸.

Türk-Bulgarların yazıları da vardı. Bunun delillerinden biri, Macarcada yazı yazmak mânasına gelen «*ir-ni*» sözünün, Türkçeden «alıntı» 1. tabakada Ogur Türkçesinden geçmiş olması (z~r, a~i değişimi ile: *İr* +ni = *yaz* +mak), öteki de, Türkçede harf (kitap, yazı) mânasındaki, Orhun kitabelerinden beri yaygın, «*biti(g)*» kelimesinin yine çok eski tarihlerde Ogurca yolu ile Macar diline intikal etmiş bulunmasıdır (*betü*). Zaten Ogur'ların kendi yazılarını kullandıkları Bizans tarihçisi Prokopios (6. yüzyıl ortaları) tarafından da belirtilmiştir⁶⁹. Mühim kitabeler ve yazılı mezar taşlarının sağlam malzemesi istisna edilirse, umumiyetle eski Türklerin tahta çubuklar üzerine *çentme* suretiyle yazdıkları yazılı materyal dayanaksız olduğundan, Ogur-Bulgarlarına âit Türk yazısı ile ilgili fazla belge kalmamış ise de, yine de Bulgar san'at eserlerinin çoğunda, anıt taşlarında, tuğlalar üzerinde vb. Orhun harflerini andırır hayli işaret (damga ?) hâlâ da mevcuttur⁷⁰. Ogur-Bulgar'ların Grek ve lâtin yazısından tamamen farklı, bir çeşit «çentme, *oyma*» (runik) yazı türü kullandıklarını kabûl eden F. Altheim'a göre, şüphesiz, Orhun alfabesine nisbetle daha az bir gelişme kaydetmiş olan Tuna-Bulgar yazısı, Batı Hunları yazısının bir devamından ibaretti⁷¹. Zira Ogur-Bulgarlar doğudan yazılarını da getiren medenî bir soyun çocukları idiler⁷².

B— Din :

Proto-Bulgarlar dinî inanç bakımından mensup oldukları Asya Türk dünyasında o çağlarda yaşamakta olan hemen-hemen aynı inanışlara sahip bulunmuşlardır. Yâni diğer Türk toplulukları gibi Bulgarlar da *tabiat güçlerinin* kutsallığına (yer-su'lar), *Atalar* ruhlarına tâzim gerektiğine ve nihayet *Gök-Tanrı*'ya inanıyorlardı⁷³. Önceden ve kısaca belirtelim ki,

68 J. Deny, *Une inscription en langue proto-bulgare découverte à Preslav*, Revue des Etudes Byzantines, V, Bucarest, 1947, s. 235-239; İ. Venedikov, *Trois inscriptions protobulgares*, bk. V. Beşevliev, *Les inscriptions protobulgares*, Byzantion, 25-26, 1955-1957, s. 874; ve Orhun yazısı ile, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 260.

69 Bk. B. Szász, *A. Húnok...*, s. 520.

70 G. Fehér, *A Bolgár-Törökök szerepe és műveltsége*, Bp. 1940, s. 27-30; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 262-267.

71 F. Altheim, *ayn.esr.* I, s. 260.

72 Eski Türklerde yazı meselesi için bk. İ. Kafesoğlu, *TMK* (Edebî kültür: «Yazı» bahsi).

73 Eski Türklerdeki bu inanç sistemleri için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk dini*, Ankara, 1980².

Bulgarlar da, öteki bütün soydaşları gibi şamanist veya totemci değillerdi. Aksi iddialar, şamanlık ve totemciliğin mahiyetçe iyi bilinmemesinden ileri geldiği için, geçersiz sayılmalıdır. Buna karşılık Madara kasabası yakınındaki kayalıklarda mevcut mağaralarda bazı yapı kalıntılarının rastlanması, buralarda Türk damgalarının görülmesi, Asya'daki *mağara kültürünün* (Tabgaç'larda, Gök-Türk'lerde, Uygur'larda) Bulgarlarda da yaşadığını göstermektedir. Ayrıca, bir takım «sihirli taş»ların varlığı, İstanbul'u kuşatan Kurum Han'ın bir ara Marmara sahilinde denize girerek, elini, ayağını suya batırdıktan sonra, alkışlar arasında yıkanması, o sırada askerleri tarafından, üzerine, uğur niyetine; su serpilmesi, karargâhına dönüşü esnasında kendisini iki sıra hâlinde dizilmiş güzel giyimli kadınların şarkı (ilâhî) söyleyerek selâmlamaları gibi tam bir dinî tören görünümü içinde cereyan eden olaylar ve kılıç üzerine yemin etmeleri (*and-ıçmeleri*)⁷⁴, Bulgarlarda eski Türk «*yer-su*»lar inancının delilleridir. Fakat, sanıldığı gibi⁷⁵ eski Türklerde ve tabii Bulgarlarda da taş, suya, kılıca, köpeğe, at'a ve başka herhangi bir hayvana, hattâ eski çağlarda pek yaygın, güneş ve aya tapılmazdı. Bunlara dair hiçbir inandırıcı belge ortaya konamamasına rağmen, aslen epigrafist olduğu hâlde kısmen din tarihi ile de uğraştığı anlaşılan Bulgar V. Beşevliev'in —Türk-Bulgarlarca köpeğin «ilâh» kabul edilmesi ihtimalinin olduğunu söylemesi cidden şaşırtıcıdır⁷⁶. Gerçekten güvenilir bir kaynak olan Theophanes Continuatus (10. yy.)'da köpek kurbanı ile ilgili bir kayıt vardır: Buna göre, *Omurtag Han* ile imparator Ermeni *Leon V.* arasında imzalanan 30 yıllık barış ve ticaret anlaşması münasebetiyle düzenlenen kılıç üzerine «and-ıçme» töreninde bir köpek kurban edilmiştir⁷⁷.

74 Tarihiçi Theophanes (9. yy.)'dan, bk. İ. Kafesoğlu, *XII. asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından muhasaraları*, s. 13; V. Beşevliev, *Proto-Bulgar dini*, s. 249; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 266.

75 Meselâ, V. Beşevliev, *Proto-bulgar dini*, s. 217 vd., 236, 251 vd. Bulgarlarda su kültürünün esası, belki burada söylendiği gibi, suyun insanı günahlardan, cinlerden temizlediği inancı idi, fakat Bulgarların zaten temiz insanlar olduğu, Hıristiyan olduktan 2 yıl sonra (866'da) Papa Nikolaus'a sordukları 100 sorudan birinin bu hususla olan ilgisinden anlaşılıyor: Burada Bulgar-Türkleri haftada 2 gün (çarşamba, cuma) yıkanmanın yasaklanmasından şikâyet etmişlerdi (bk. G. Fehér, *A. Bolgár-Törökök szerepe...*, s. 101); ayrıca Bulgar ordusunda subay ve erlerin yıkanmaları için «çerge» denilen seyyar çadır hamamlar da vardı (G. Fehér, *ayn.esr.* s. 100; *BzT*, II, s. 263).

76 Bk. V. Beşevliev, *Proto-Bulgar dini*, s. 236 vd. Burada Ohri piskoposu Theophylactos'un bir kaydına dayanan Beşevliev, bahis konusu kavmin Bulgarlar değil, güney islâvları olduğunu belirtmiştir, fakat yukarıdaki düşüncesinden de vazgeçmemiştir.

77 V. Beşevliev, *ayn.esr.* s. 236 vd.

Ancak Türklerde ne köpeğin kurban edilmesi, ne de köpek için kurban kesilmesi bahis konusu değildir. Zira köpeğe tâzim âdetinin yer almadığı Türk geleneğinde kutsal hayvan, bilindiği gibi, ata ve yol-gösterici kabûl edilen kurt'tur. Ancak Doğuda Tibetliler ile Moğollarda, ata sayıldığı için, Batıda da eski Yunan'lılarda (Kerberos: yer-altı dünyasının bekçisi üç-başlı köpek), İslâv'larda (Ohri piskoposu Theophylactos'un kaydı bunu teyit eder) ve destan, efsanelerine kurt'un sokulmadığı diğer Batılı topluluklarda köpek, dinî itikad çerçevesinde büyük itibar görmüş ve adına kurban da kesilmiştir. Nitekim yukarıdaki haberde kurban niyetine köpek kesenler Türk-Bulgarlar değil, bir yandan temsil ettiği islâvların âdetine, bir yandan da Bizans'ın atalarının geleneğine uymağı faydalı bir davranış olarak değerlendirdiği sezilen bizzat imparator Leon'dur⁷⁸.

Türk-Bulgarların insan kurban ettiklerine dair de bir rivayet vardır: Denildiğine göre, *Kurum Han*, İstanbul'u kuşattığı zaman çabalarının mutlu sonuca ulaşması için, yine büyük bir törenle -belki yukarıda naklettiğimiz denizde yıkanma ile bağlantılı olarak- surların önünde insanlar kurban etmiştir⁷⁹. O çağlara kadar eski zamanlarda insan kurbanı o derecede umumî idi ki, Beşevliev'in ifade ettiği gibi, bunu bilmeyen millet hemen-hemen yoktu. Dolayısıyla Ogur-Bulgar'ların da «Tanrı»larına insan kurban vermeleri tabii karşılanmalı idi. Fakat durum başka olup, yalnız Tuna Bulgarlarında değil, Bozkır kültürüne bağlı Türk zümrelerinin hiçbirinde insan kurbanına tesadüf edilmemiştir. Türklerin de, diğer kavimler gibi insan kurban ettiklerine dair çeşitli yabancı kaynaklarda görülen kayıtların gerçekte ilgileri olmadığı teker teker açıklanmıştır⁸⁰. Türkler, gittikleri yerlerde, kurban diye kesilen insanların hayatlarını korumak için çareler düşünmüşler, bazı ülkelerde bu âdetin yasaklanmasını temine çalışmışlardır⁸¹. M. 9. yüzyılda Bulgar Türklerinin insan kurban ettiklerini gayet tabii bir şekilde haber veren bilgi Symeon Magistros adlı ve 10. yüzyıl da yaşadığı sanılan bir yazara bağlanmaktadır. Önce, İstanbul surları dibinde, burçları dolduran binlerce Bizanslı müdafinin gözleri önünde cereyan eden bu fevkalâde hâdisenin, meselâ Theophanes gibi

78 Leon'un tören dolayısıyla köpek kurban ettiği hususu, aynı haberi veren Diacon Ignatios (bk. *BzT*, I, s. 360)'da atlanmış ise de, Theophanes Continuatus'da açıkça belirtilmiştir (bk. V. Beşevliev, *ayn.esr.*, s. 251 n. 218).

79 V. Beşevliev, *ayn.esr.* s. 245, 249.

80 Bk. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk dini*, s. 46-55. Burada insan kurbanı âdetinin sebepleri ve Türklerde bulunmayışı ve aykırı iddiaların temelsizliği delilleriyle ortaya konmuştur.

81 Bk. W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, DTCF Dergisi, I, 4, 1943, s. 21 vd.

çağdaş bir tarihçinin eserinde yer almaması garip değil midir? ikincisi, eserini Kurum'un muhasarasından 150. yıl kadar sonra hazırladığı tahmin edilen bir zatin kitabında da böyle bir haberin olmadığı, ancak esere 11. yüzyıl ilk çeyreğinde zeyil yazan tarihçi Leon Grammatikos'un ilâvesinde yer aldığı, bunun da asıl metninde mevcut olmayıp, orada satırlar arasına meçhul biri tarafından daha sonra sıkıştırıldığı tesbit edilmiştir⁸². Demek ki mesele, hiçbir belge değeri taşımayan, bir metin tahrifatından ibaret-tir.

Türkler ne yer-su'lar, ne hayvanlar için kurban kesmedikleri gibi, atalarını da saygı ile anmak, hatıralarını yaşatmak üzere anıtlar yapmak, kitabeler diktirmekle beraber, ölmüş büyükleri ve kahramanlarını diğer birçok kavimlere benzer şekilde tanrı mertebesine çıkarmamışlar ve eski Yunanlılar gibi yarı ilâh (Heros'lar) saymamışlardır. Sadece onları tâ-zim etmişler, bazan da onlar adına hayvanların erkek cinsinden kurban da kesmişler ve özellikle mezarlarına yapılan tecavüzleri ağır şekilde cezalandırmışlardır⁸³.

Yalnız Kurum Han'ın, savaşta mağlup ve telef ettiği imparator Nikephoros I'in kafatasını gümüşle kaplatıp içki kadehi yaparak, etrafında-kilere onun içinden içki içirdiği herhâlde doğrudur. Haber tarihçi Theop-hanes'in eserinde mevcut olduğu gibi⁸⁴, inanılır Çin kaynaklarına göre, benzer bir hâdise Asya Hunlarında cereyan etmiş, tanhu'lardan biri mağ-lup düşman kiralının kafatasını içki kabı olarak kullanmıştır⁸⁵. Ancak sırf Türklere has bir davranış sanılan bu durum, aslında Türkler arasın-da da bazan görülen bir dış etki ürünüdür. Düşman hükümdarının kafa-tasını altın ile kaplatarak içki kadehi yapmak âdeti, çok daha eski de-virlerde (m.ö. 6-5. yy.) Hind-İranlı kavimlerde yaygın hâlde idi. Hasımın hizmete devamı inancına dayanan bir telâkki dolayısıyla aynı âdet, m.ö. 3. asırda Çinde de (T'sin'ler zamanı) görülmüştü. Buna göre Hunlara ve onlardan diğer Türk zümrelerine ya bu eski Çin'den veya bugünkü Avru-

82 *BzT*, II, s. 321. Daha bk. A. Kollautz, *Geschichte und kultur*, 1970, II, s. 348.

83 Türk mezarlarının Batıda Bizanslılar, Doğuda Moğollar tarafından açılarak soyulması muharebe sebepleri sayılmıştır. Meselâ, Avrupa Hun tarihinde 1. Balkan seferinin bir sebebi Hun büyüklerine âit kabirlerin Margos (Belgrad civarında) pis-koposu tarafından soyulması idi. Asya Hunları da benzer bir hâdise yüzünden O-huan'lara savaş açmışlardı (bk. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk dini*, s. 46 vd.). Ölenin ya-kınları ve kadınlarının da gömülmesi veya ölüncüye kadar, mezarın bir kenarına hapse-dilmeleri de bir eski Yunan ve islâv âdeti idi (bk. V. Beşevliev, *ayn.esr.* s. 258 vd.).

84 *BzT*, I, s. 51, 336; V. Beşevliev, *Proto-Bulgarların dini*, s. 226; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 263; A.A. Vasiliev, *ayn.esr.* s. 352; F. Lot, *ayn.esr.* s. 226.

85 V. Beşevliev, *ayn.esr.* s. 226; İ. Kafesoğlu, *Eski Türk dini*, s. 55 n. 95.

palıların ataları olan Hind-Germen kavimlerinden geçmiş olmalıdır. Nitekim V. Beşevliev de aynı geleneğin, Türkler Avrupa'ya gelmeden asırlarca önceden beri Kelt'lerde, İskit'lerde mevcut olduğunu, hattâ tarih öncesi zamanlardan paleolitik çağ kalıntılarında bile bu âdeti ortaya koyan deliller bulunduğunu ve Ortaçağlar da dahi bazı Germen kavimlerinde (meselâ Longobard'larda) devam edegeldiğini belirtmektedir⁸⁶. O hâlde kafatası kadehi bir Türk icadı değil, idhal malı yabancı kült unsurlarından biridir.

Türk-Bulgarların gerçek dini *Gök-Tanrı* itikadı idi. Orta Asya yaylalarının çoban-besici toplulukları için umumî, özellikle Türkler için «millî» bir mahiyet gösterdiği kabûl edilen bu iman sistemi, tabiatıyla Türk-Bulgarlarda da inancın merkezinde yer alıyordu. Bütün Türklerce kaadir-i mutlak yaratıcı tek varlık olduğuna inanılan bu ulu güce, bütün Türkler gibi Bulgarlarda da -kitabelerinde kaydedildiği şekilde- «*Tanğra*» (Tanrı) deniyordu ve yalnız ona tapılıyordu. Tanrı, proto-Bulgar itikadına göre, *ebedîdir*⁸⁷; O, herşeyi görür, bilir: «*Doğruyu, yalam Tanğra ayırt eder. Bulgarlar İhristiyanlara iyilik için çok çalıştılar, onlar bunu unuttu, fakat Tanğra biliyor*»⁸⁸; Tanrı yardımcıdır: «*Tanğra inayette bulunduğça...*»⁸⁹; O, can verir, ömür uzatır: «*Tanğra hükümdara 100 sene ömür ihsan etti*»⁹⁰; Tanrı cezalandırır: «*Kim andını bozarsa kanı su gibi yere aksın, Tanğra otları kurutarak onun atlarını yemsiz, yiyeceksiz bıraksın*»⁹¹; Tanrı *tektir*⁹². Nihayet Tanrı Türklerle Han gönderir (bk. aş.). Bu belgelerden, Türk-Bulgarların, yer-su'lara, ata'lara tâzim ettikleri, başta at olmak üzere yalnız hayvan kurbanı sundukları, hiçbir canlı veya cansıza tapmadıkları⁹³ ve tek yaratıcı ulu varlık olan Gök-Tanrı'ya ibadet ettikleri anlaşılmaktadır. Tabiatıyla, diğer Türkler gibi, Bulgarlar da ölüleri için özel tören (*yoğ*)ler düzenliyorlar, hususî yemek («*içme-deme* = yeme-içme») veriyorlar, hatıralarını yaşatmak için onların kaya kabartmaları (en ünlüsü Madaradakidir) ve heykel (= «*kap*»: Türkçe «gibi» Macarca

86 V. Beşevliev, *göst.yer.*

87 G. Fehér, *A Bolgár-Törökök szerepe...*, s. 72 (Omurtag Han'ın Tırnovo kitabesinde).

88 G. Fehér, *ayn.esr.* s. 73 (Direkler'deki 2. Bulgar kitabesi: bk. V. Beşevliev, *Les inscriptions protobulgares, Byzantion, XXX, s. 490*).

89 B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 264 (Kurum Han kitabesinde).

90 B. Ögel, *ayn.esr.* s. 275 (Melemir Han kitabesinde).

91 V. Beşevliev, *Proto-Bulgar dini*, s. 254 (Bir andlaşmada and-içme töreni).

92 G. Fehér, *ayn.esr.* s. 72.

93 Bulgarlarda put bulunmadığı Beşevliev tarafından da belirtilmiştir (*ayn.esr.* s. 240).

kép = resim, tasvir)lerini yapıp, atalarına kitabeler dikeyiyorlar ve mezarlarının üstüne hüyükler, tümsekler yapıyorlardı⁹⁴.

C— Hükümranlık ve İdare :

Bulgar devletinde idarenin despotluk sisteminde yürütüldüğü sanılmamalıdır. Bozkır-Türk siyâsî kuruluşlarındaki kamu hukuku anlayışı, töre hükümleri; Asya Hunlarındakine, Tabgaçlar, Uygurlar ve Gök-Türklerininkine benzer bir nevi yasama organı, ve icraatı kontrol kuruluşu olan «Devlet meclisi» burada da bulunuyor, siyâsî, askerî, kültürel ve hukukî meseleler bu şekilde çözümlere bağlanıyordu:

Bulgarlarda hükümranlık (hâkimiyette meşrûluk yolu), öteki Türk devletlerinde olduğu gibi, «karizmatik» karakter taşımakta, yâni, Tanrı bağıışı güc, hükümdarın idare yetkisinin kaynağını teşkil etmekte idi. Bilindiği üzere, Asya Büyük Hun imparatoru Mo-tun Çin'e gönderdiği m.ö. 176 tarihli mektubunda, kendisinin «Gök-Tanrı» tarafından tahta çıkarıldığını, zaferlerini Tanrının yardımına borçlu olduğunu yazmıştı; ondan 900 sene sonra Gök-Türk hâkanı da, Tanrı tarafından lütfedilen *kut* (iktidar) ve *ülüg* (kısmet) sayesinde hükümdar olabildiğini ve dünyadaki icraatından Tanrı huzurunda sorumlu bulunduğunu Orhun kitabelerinde taşlara kazdırmıştı. Nihayet 11. yüzyılda Türk siyâset kitaplarından *Kutadgu-Bilig* de aynı görüş teorik olarak, «*Ey hükümdar, sen bu makama kendi isteğın ile değil, Tanrı'nın iradesi üzerine geldin*», «*hükümdarlığı tanrı verir..*» vb. cümleleri ile ifade edilmişti⁹⁵. Bulgar kamu hukukunda da aynı anlayışın yürürlükte olduğunu, yâni idare etme yetkisinin yüce Tanrı'da tecelli ettiğini, hak ve adalet kavramlarının, idareci kişinin insaf ve merhamet duygularına değil, Tanrının kontrolüne bağlı kabul edildiğini Bulgar kitabeleri ortaya koymaktadır: Madara kaya kabartmasının bir yerinde «*Tervel Han'ın Bulgarlara Tanrı tarafından gönderildiği*», Çatalar kitabesinde «*Omurtag Han'ı, yer yüzü tahtına Tanrı'nın çıkardığı*» ve «*Tanrının inayeti sayesinde başarılarını sürdürüleceği*», Melemir Han kitabesinde «*Tanrı'nın Han yaptığı bu hükümdara, İşbul Kavhan ile birlikte, 100 yıl ömür verdiği*» kaydedilmektedir⁹⁶. Yanlış yo-

94 Tafsîlât için bk. G. Fehér, *A Bolgar törökök...*, s. 27, 30-33, 71; B. Ögel, *ayn.esr.* s. 262-265.

95 Eski Türk devletinde hâkimiyet prensipleri için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *TMK* (II'de Hükümranlık bahsi).

96 Bu kitabeler için bk. V. Beşevliev, *Die prot. bulg. Inschriften*, ilgili bölümler; G. Fehér, *Les monuments...*, s. 143; M.F. Köprülü, *Proto-Bulgar hukukuna dair notlar*, THİT Mecmuası, II, 1931, s. 1-3; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 264, 274 vd.

rumlara yol açmamak için hemen belirtelim ki, buradaki «karizmatik meşrûiyet» telâkkisine rağmen, Bulgar Hanları dahil, hiçbir Türk hükümdarı kendisini, her iradesi kanun hükmü sayılan bir despot olarak görmemiş, fâni bir insan olduğunun idraki içinde, yeryüzünde temsil ettiği kaadir-i mutlak Tanrı'ya karşı sorumlu bulunduğu şuurunu muhafaza etmiş⁹⁷ ve Tanrı bağı «kut» yetkisine lâıyk olmağa çalışmıştır. Zira Türklerde hükümlanlık, bütün «karizmatik» görünüşüne rağmen aslında «*karizmatik-kanunî*» bir meşrûiyet prensibine dayanmaktadır. Bunun şaşmaz belgesi de Türk hükümdarının ifaya mecbur bulunduğu vazifelerin törece tesbit edilmiş olmasıdır. Hâkan veya Han başlıcaları, *milleti huzur içinde yaşatma, doyurma ve giydirme, sayıca artırma* olan bu görevlerini yerine getiremediği takdirde, Tanrıya hesap veremeyeceği ve beceriksizliğin esasen «ilâhî bağış»dan ibaret «kut» (siyâsî iktidar)'un Tanrı tarafından geri alınmasından ileri geldiği kanaatine varılarak, tahttan indirilir, Han mevkiini terketmek istemediği zaman halkın açıkca karşı koyma hakkı doğardı⁹⁸. Bulgar Hanları da *töre* (kelime Ogur-Bulgar lehçesinden Marcarcaya *törvény* [=kanun/ şeklinde geçmiştir)'nin emrettiği hususlar çerçevesinde harekete mecbur idiler. Nitekim, yukarıda temas edildiği gibi, Kurum Han'ın tahta çıkınca yaptığı ilk işlerden biri, esasını cezaî müeyyidelerin teşkil ettiği âdil bir idarenin ülkede iyice yerleştirilmesi için «kanun»lar çıkarmak, yâni mevcut töre hükümlerine gereklilik duyulan yenilerini eklemek olmuştur⁹⁹. Töre tâdilâtı da yalnız hükümdarın isteği ile kesinleşmezdi. Han, hukukî mahiyetteki düşüncelerini teklifler hâlinde «meclis»e getirir ve son karar orada alınır. Bu tür «Devlet meclisi» -veya asıl Türkçe adı ile: *Toy*- her Türk devletinde olduğu gibi Bulgarlarda da vardı. Nitekim, imparator A. Komnenos'un kızı, Bizans tarihçisi A. Komnena «*Alexiad*» adlı kitabında, 11. yüzyılda, eski Bulgar başkenti yakınlarında Bulgar «Parlamento binası» harabelerinin bulunduğundan bahsetmiştir¹⁰⁰. Parlamento'da, Han sülâlesinden olmayan başkan-aynı zamanda başbakan- müzakereleri idare eder ve Han'a karşı sorumlu bulunurdu¹⁰¹. Herşeye rağmen kötü idarede ısrar eden, kaabiliyetsiz hü-

97 Bk. Çatalar kitabesi, G. Fehér, *A Bolgár-Törökök...*, s. 72.

98 Bu durumun, Orhun kitabelerince de tesbit edilen bir örneği Gök-Türk tarihindeki 716 yılı ihtilâlinde görülmüştür (tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *TMK* «Gök-Türkler» ve «Hükümlanlık» bahisleri).

99 Kurum Han kanunları için bk. Gy. Moravcsik, *BzT*, I, s. 320; G. Kazarow, *Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum*, Byzantion, 16, 1907; M.F. Köprülü, *Orta zaman Türk hukukî müesseseleri*, II. Türk Tarih Kongresi (1937), s. 394 n. 25.

100 *Alexiad* /Ing.terc./, London, 1967², s. 172.

101 Eski Türk devletinde «meclis»ler ve başkanları için bk. İ. Kafesoğlu, *Eski*

kümdar ise, söylediğimiz gibi, gerektiğinde zor kullanılarak bertaraf edilirdi. Bulgar tarihinde de meselâ, Kormış, Binekh, Teleç Han'lar, «boyar» lar tarafından öldürülmüşlerdi, çünkü bunlar, kaynaklara göre, Bizans orduları karşısında tutunamamışlar, yenilmişler; muhafaza ve müdafaa ile görevli oldukları halkı ve ülkeyi koruyamamışlar, dolayısıyla «kut»- larından yoksun bırakılmışlardı¹⁰². «*Hakâmlar Listesi*»ndeki son hükümdar Umar'ın, iktidarının daha 40. gününde öldürülmesi de böyle bir sebebe dayalı olmalıdır, zira, bu hükümdar öldürmelerinin hep «*boyar*» (Türk, «*boyla*» unvanından)'lar tarafından icra edilmesi gösteriyor ki, eski Türk toy'larında meclis üyesi olan «*toygun*»ların devletteki icraatı kontrol vazifesini, Bulgar devletinde bu boyar'lar yapmaktâ idiler.

Tuna-Bulgar Devletinde şüphesiz geniş bir idarî-askerî teşkilât mevcut idi. Yukarıdaki *üge*, *boyla* dışında kitabelerde kayıtlı ve çoğunun mahiyeti ve taşıyanlar tarafından ne gibi işler yapıldığı henüz iyice bilinmiyen birçok unvanlar kullanılmıştır: *Ük-boyla* (Üge-boyla ?), *İçirgü-boyla* (İç-işleri ile -veya saray işleriyle- görevli boyla ?), *Şu-biği* (sübeği ?), *Üviği* = yabgu ? Gök-Türklerdeki yüksek unvan, veya Üge ?), *Bagan* (Gök-Türklerde, бага ?), *Kavkan* (kapgan ? = fâtilh), *Kanar* (unvan, yahut isim ? = kanar-tegin), *tarhan*, *župan* (çoban) vb.¹⁰³. Bunlar arasından bir kısmı idarî, fakat çoğu askerî makamları gösteren unvanlar olmalıdır. Zaten Bulgar ordusu, Türklere mahsus özel kuruluşu, Bozkırlarda geliştirilmiş olan savaş taktiği ile komşularının dikkatini çekmiş ve bu orduyu yakından denemek mecburiyetinde kalan Bizanslı generaller vasıtasıyla, bazan da kendi tecrübe ve gözlemlerine dayanarak harp taktiğine dair kitaplar yazan Bizans imparatorlarının eserlerinde

Türklerde Devlet Meclisi (Toy), 1. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1980, s. 205-209. Bulgar devletinde mevcut «Üviği» diye okunabilen unvan (bk. *BzT*, II, s. 277) ihtimal *Üge* (Türk meclis başkanı ve başbakan) tâbirinin biraz bozulmuş şeklidir.

102 Hâdise elbette sanıldığı gibi, mâhiyeti meğhul bir takım «orenda»lar (?) ve din uğruna kiral öldürme (kiral kurbanı ?) gibi Türk kültüründe varlığı isbat edilemeyecek iddialarla (bk. *Proto-Bulgarların dini*, s. 236 vd.) ilgili değildir. Yoksa, tarihte daha başka Türk «Kiral kurbanlar»ın yer alması beklenirdi.

103 Bk. *BzT*, II, s. 277; G. Fehér, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofia, 1928; V. Begevliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, s. 41-47, 71 vd., 95-124, 250 vd.; K. Menges, *Altaic Elements in the Proto-Bulgaren Inscriptions*, Byzantion, XXI, 1951, s. 110; K. Menges, *A Note on the compound Titles in the Proto-Bulgaren Inscriptions*, Byzantion, XXI, 1951, s. 441-453; K. Menges, *Altäische kulturwörter im Slavischen*, UAJhb. XXXIII, 1-2, 1961, s. 107-116; A.N. Kurat, *Eski Slavcadaki Türkçe sözlere dair*, Türkiyat Mecmuası, IV, 1934, s. 89-97.

tanıtılmış ve askerî reformlarda eğitim, donatım bakımlarından örnek alınabilecek silâhlı güçler arasında gösterilmiştir¹⁰⁴.

D— Ekonomi :

Doğu Türkleri ile, Ogur-Bulgarlar arasındaki fark, birbirlerinden m.ö. ki asırlarda ayrılmaları sonucu dillerinde meydana gelen fonetik değişmelerden ibaret değildi. Yaşadıkları bölgelerin tabii şartları gereği ekonomik faaliyetlerinde de oldukça belirli başkalaşmalar olmuştu. Mese-lâ, Çin kayıtlarına göre, Ogur boyları daha ziyâde avcı, hayvan derisi imalâtçısı ve kürk tüccarı idiler. Doğu Türklerinin aslî ekonomik vasıtaları başta at ve koyun olmak üzere besicilik iken, bunlar (Ogur'lar) çoğunlukla, kürkçülük yanında, tarımla uğraşıyorlar ve bahçecilik yapıyorlardı. Bir yandan, Çin - Akdeniz arasındaki ünlü «İpek-yolu»na paralel olarak Sibiryâ'da Ural-Karadeniz sahasından doğuda Altay'lar, Sayan dağları kuzeyinden Mançurya'da Amur nehrine kadar uzanan muazzam «Kürk-yolu»nu¹⁰⁵ kendi inhisarları altında tutarken, bir yandan da batıda, Karadeniz'in Kiyef'e kadar genişleyen alanlarında ekip-biçtikleri çeşitli toprak ürünleri ile ülkelerini o bölgenin tahıl anbarı durumuna getirmişlerdi. Türkçeden Macarca'ya geçen 1. tabaka sözlerin Ogur lehçesi yolu ile olduğu ve büyük çoğunlukla tarım işleri ve bahçecilikle ilgili bulunduğu düşünülürse Türk-Bulgarların ekonomik çalışmalarındaki temel malzeme daha iyi anlaşılır: Arpa, buğday, burçak, elma, üzüm vb. yetiştiriyorlar, sirke, boza, şarap istihsal edip etraf memleketlere satıyorlardı. «Büyük Bulgarya» devletinin 7. yüzyıl son çeyreğinde parçalanması üzerine, Balkanlara inen Bulgarlar da yeni ülkelerinde ziraat için gerekli bütün şartları hazır bulmuşlar, bol yağmurlu ve her türlü bitkiyi yetiştirmeğe elverişli verimli topraklar onları ziyadesi ile memnun etmiş, hızla yerleşik hayata geçerek sevdikleri tarım faaliyetlerini geliştirmişlerdi.

Bulgarların yeni vatanlarının, ziraî potansiyeli yanında, ticarî mevkiinin büyük değerini takdirde fazla gecikmiyen Hanlar ve yardımcıları da (9. yy. da) Bizans imparatorluğu ve yakın-doğu ile orta ve güney Avrupa'yı birbirine bağlayan -bugün de önemini koruyan- ana yola (İstanbul - Sofya - Belgrad - Avrupa /Avusturya, İtalya/) hâkim olmakla, hem ticarî hem stratejik kilit noktalarını ele geçirmişler (o zaman deniz yolları henüz açılmış değildi), bütün bunlara Tuna nehir trafiğini ve o tarihlerde Avrupa'da tek olan Maroş tuzlalarını da ilâve etmek suretiyle, Bulgar ülkesini, Orta ve Doğu Avrupa'nın ve Balkanların en güçlü devleti seviye-

104 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *TMK* (Ordu bahsi).

105 Bk. L. Ligeti, /*Türk.terc.*/, *Bilimiyen İç-Asya*, 1946, s. 18.

sine çıkarmağı başarmışlardı. Söylediğimiz gibi Bizans imparatorluğunu telaşa düşüren bu siyâsî ve ekonomik durum, Bulgar üstünlüğünü kırmağa yönelik askerî seferlere yol açmış, fakat tam başarıya ulaşılmadığından, ilk defa 920'lere doğru Bulgar Çar'ı diye anılmağa başlayan Simeon devrinin sonuna kadar sürmüştür. Bulgar devletinin en parlak çağı kabûl edilen Omurtag Han (814-831) zamanında aşağıda bahsedeceğimiz büyük çapta imar faaliyetleri bütün Bulgaristanı kaplamış, çeşitli anıtlarla birlikte ünlü Bulgar şehirleri de birer küçük kale olmaktan çıkarak büyümüş, refaha ulaşmış, serpilmişlerdir. O tarihlerde manzarayı uzaktan tâkip eden Kiyef Rus knezi (bey) Sviatoslav'ın şöyle dediği tarih sahifelerine kadar geçmiştir: «*Kiyef'de değil, Preslav (Bulgar başkenti) da yaşamak isterdim. Çünkü herşey orada: şarap, her türlü meyve, Yunan kumaşları, Rusya kürkleri, İslâv köleler, bal vb...*»¹⁰⁶.

E— San'at :

Tuna Bulgarları tarım işçiliğine dayanan ekonomik mesguliyetleri icabı, yerleşik hayata daha yatkın olduklarından verimli ve zengin topraklı yurtlarını çeşitli san'at eserleri ile donatmışlardı. Başlıca üç büyük şehir: ilk başkent'ler olan *Preslav* ile *Pliska* (her ikisi de Şumnu civarında, biri Aboba /Ağa-baba/ köyüne, öteki Çatalar köyüne yakın) ve *Madara*, ihtişamlı yapılar, anıtlar, saraylar, su kanalları ile bezenmişti. Şehirler arasında muntazam yollar, köprüler yapılmıştı. Memleketi yer-yer mîmari eserler süslemekte idi. Türk-Bulgar mîmarisi, o zamana kadar görülenlerden farklı biçimde, yeni bir üslup ile ortaya çıkmıştı: Bulgar san'at tarihçisi B. Filof'un dikkati çektiği üzere, eski dönemin Roma ve Bizans inşaat malzemesi olan tuğla ve moloz-çakıl yerine ağır, kocaman blok taşlar kullanılıyor, böylece yapılar birer âbide heybeti kazanıyordu. G. Fehér'e göre, bu yeni mîmaride, belki Sâsânî-İran etkisi vardı, ancak Bulgarlar Batıya getirdikleri bu üslubu başarı ile uygulamakta büyük meharret gösteriyorlardı. Geçen asrın sonlarından (1897), II. Dünya savaşına kadar (1939) süren Proto-Bulgar devri arkeolojik araştırmalarında meydana çıkarılan eserler: yeni teknik ile örülen duvarları, demir levhalarla kaplamaları, tabanlara döşenen geniş salları ile derhal farkediliyordu Starazagora (Eski Zagra)'daki arslan, çift başlı kartal, grifon kabartmaları, Novozagora (Yeni Zagra) da bulunan, bir yüzünde tilki başı kabartması yer alan tavus kuşlu başlıklı sütun 7-8. yüzyılın dikkate değer eserleri idi. Preslav şehrindeki Omurtag Han'ın ünlü sarayı Çatalar kitabesine göre 821 tarihinde inşa olunmuştu. Şehir, yanlarında dikdört-

106 Bk. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 93.

gen biçiminde ikişer kulenin bulunduğu, iki kapılı kalın bir sur ile çevrilmişti. Pliska da benzer şekilde surla tahkimli idi. Omurtag'ın sarayı ise, kazıların verintilerine göre, koridorlar, dehlizler, kemerli kapılar, kubbeli salonlardan meydana gelmekte idi, sütunlarla süslü girişteki avlunun iki yanında arslan heykelleri yer almıştı. O civardaki yine Omurtag'a âit küçük saraydan sonra Madara'daki saray da, teknik özellikleri, bazı yerlerinde görülen runik (Orhun harflerine benzer) işaretleri ile bir Bulgar eseri olmalıdır. Ayrıca, Omurtag devri yapılarından olan, Meriç, Tuna boylarında yüzlerce kilometre uzunluğunda tabyalardan başka, harabeleri görülen bazı müstahkem mahallerin Kurum-Omurtag Hanlar çağından oldukları tahmin edilmektedir¹⁰⁷.

Fakat, Türk-Bulgar döneminin en dikkat çekici eseri şüphesiz *Madara'daki kaya kabartması*dır. Aş. yk. 25 metre yükseklikte düz kaya üzerinde 40 m² lik bir sahaya işlenmiş ve Grekçe kitabelerle donatılmış, bir heybetli süvariye canlandıran bu muazzam tasvir'in hangi milletin eseri olduğu hususu 1896 yılından beri tartışılmaktadır. Bazılarının İran-Sâsânî etki, bazılarının Antik (Grek-Roma) menşeye aradıkları, bazılarının da eski Trak'lara bağlamaya çalıştıkları, daha doğrusu, Antikçağ ürünü olmakla beraber süvarinin eski bir mahallî Trak tanrısını temsil ettiğini ileri sürdükleri bu kabartma'daki¹⁰⁸ kitabelerde hep ünlü Bulgar Han'larından bahsedildiğini ve eserin *Omurtag* tarafından babası *Kurum Han* adına yaptırıldığının söylendiğini¹⁰⁹ belirttikten sonra 1922'den itibaren 17 yıl boyunca bu konu üzerinde çalışan ve büyük zahmetlerle kabartmayı silip, temizleyip süvariye, yanındaki hayvan tasvirlerini ve yazıları kopya eden, onları okuyup, açıklamak çabasını gösteren Macar bilgini G. Fehér'in görüşlerini nakledeyim:

Eser Sâsânî tesiri taşımakla birlikte katıksız bir Türk-Bulgar san'at âbidesidir, çünkü:

a— Süvari sol elinde bir *bardak* tutmaktadır (benzerleri taş-ninelerde görüldüğü üzere Türklerin and-ıçme törenlerinde kullandıkları kutsal kap),

107 Bk. B. Filov, *Les palais Vieux-Bulgares...*, Orient et Byzance, IV, Paris, 1930, s. 80-86; G. Fehér, *A Bolgár-Törökök szerepe...*, s. 21-26, levha, I-VIII; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 255 vdd. Ancak sağ ellerinde bardak tutan taştan kabaca yontulmuş «kamennye-baby» (taş nine-taş bebek) denilen heykeller ve «Dev taş»lar denilen balballar dinî gayeye yönelik olduklarından san'at eseri sayılmazlar. Bunlar ata'ların (taş-bebek'ler) ve savaşta öldürülen düşmanların (balba'lar) hatıralarıdır.

108 Son olarak bk. D. Krandalov, *Les reliefs du cavalier thrace et la tradition problématique de l'histoire protobulgare*, Byzantion, XXXIX, 1970, s. 137-151.

109 B. Filov tarafından, bk. B. Ögel, *ayn.esr.* s. 261.

b— Süvari bir *tuğ* taşımaktadır (Türkler için kutsal sancak),

c— Süvari *uzun saçlıdır* (Türkler umumiyetle saçlarını uzun kestirirlerdi. Tuna-Bulgarlarında, hükümdar âilesi mensupları ve ileri gelen idareciler de uzun saçlı idiler),

d— Süvarinin at üzerinde vakur bir eda ile oturmuş olması (yâni Sâsânî'lerde ve bu Antik çağ eserlerinde görülen bir av sahnesinin tasvir edilmemesi)¹¹⁰.

Bunlara, atın yanında gösterilen yürüyüş hâlindeki hayvanın, köpek değil, *kurt* olduğunu ilâve edelim¹¹¹ ve Türk kültüründe köpeğin hiç yeri olmadığı hâlde, kurt'un oynadığı büyük rolü ve Tuna Bulgarlarının «kurt» kelimesini şahıs adı olarak da kullandıklarını hatırlayalım¹¹².

Tuna-Bulgar Devletinin Türk devresinin kültür cephesini de sona erdirirken, onlarda yakın doğu etkisi sezilen keramikçilik yanında, eski çağlardan beri Türkler arasında yaygın olan *kuyumculuk* san'atının çok ileri bir seviye kazandığını belirtmeliyiz. Madara'da bir başbuğün mezarında ele geçen işlemeli altın kemer, mâdenî tokalar, 9 tane cam dolgulu, altın küçük çekmece, altın düğmeler, Pliska'da meydana çıkarılan altın-gümüş süs eşyası ve başka yerlerde görülen benzeri arkeolojik malzeme, bunun belgeleridir¹¹³.

110 G. Fehér, *A Bolgár-Törökök...*, s. 34-38.

Fehér'e göre, kabartmadaki yazılarda Kurum Han'ın imparator Nikephoros I ile savaşları, kabartmanın hazırlanmasında Kışın (?)'ın hizmeti (Kurum'un kardeşi), Tervel Han, hilekâr imparator Leon V, Kurum Han için tertiplenen yoğ töreni bahis konusu edilmektedir. Buna göre, Kurum'un oğlu Omurtag Han zamanında yapılmış olması gerekir (G. Fehér, *Die Inschrift des reiterreliefs von Madara*, Sofia, 1928; G. Fehér, *A Bolgár-Törökök...*, s. 36; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 264 vd.).

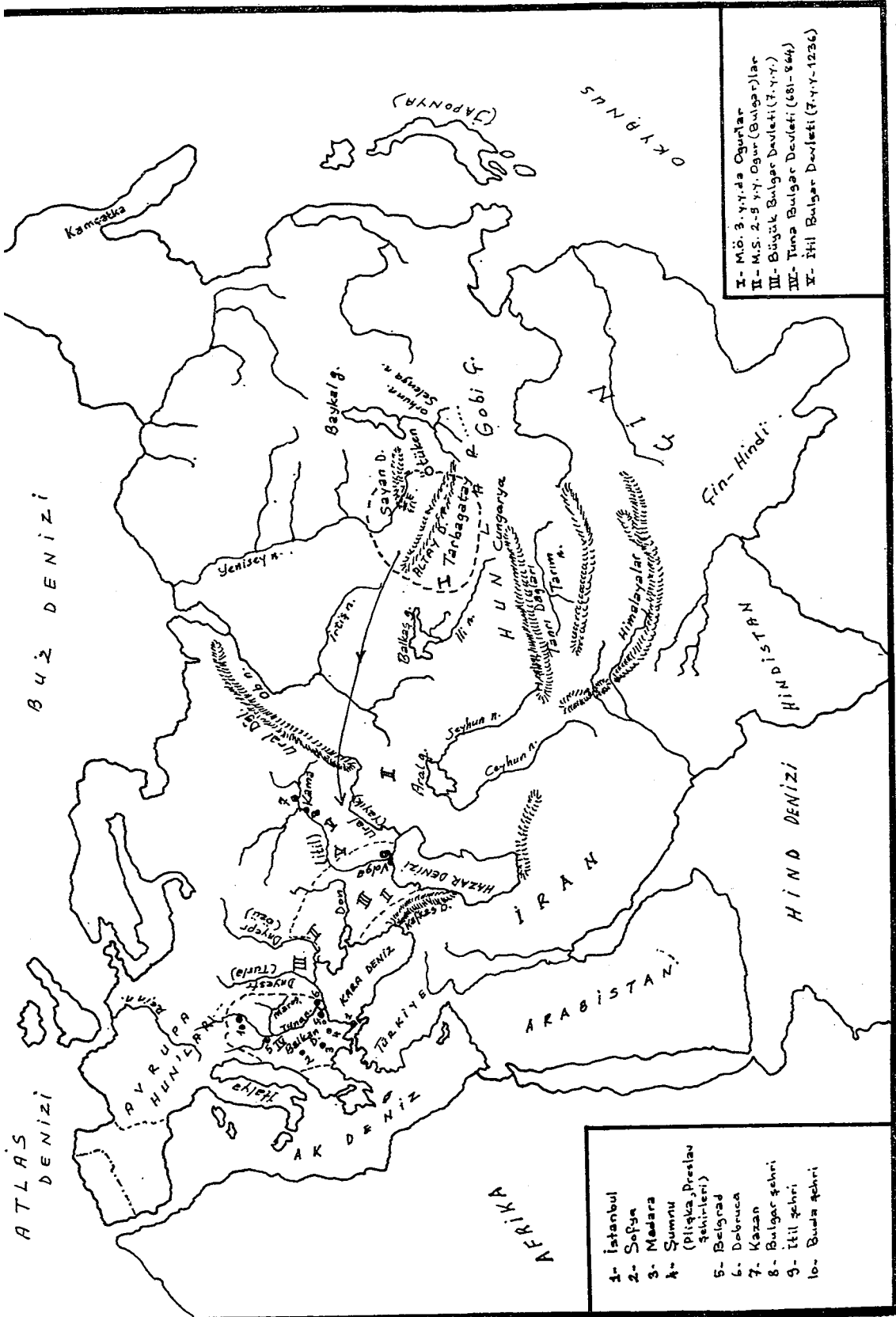
Kabartmanın yalnız kitâbeleri ile meşgul olan V. Beşevliev ise, Fehér'in okuyuşunda düzeltmeler yaptıktan sonra, büyük ölçüde farklı bir yorumla kitabenin üç ayrı bölüm ihtiva ettiğini; ilk bölümün Tervel Han (ölm. 718), 2. bölümün Kormuş Han (ölm. 756), son bölümün de Omurtag Han zamanına âit olduğunu ve Hanlardan ikincisinin adı olarak bildirilen Krumesis (= Krum, ölm. 814) kelimesinin Kormuş olabileceğini (?) ileri sürmüştür (bk. *Die protobulgarischen...*, s. 99, 115).

111 G. Fehér'in, tasvire bakarak eli ile çizdiği resimde (bk. *ayn.esr.* levha, 10) köpek biçiminde gösterilmiştir. Halbuki kabartmanın orijinal fotoğrafına (*ayn.esr.* levha XII) dikkatle bakılırsa, bahis konusu hayvanın kurt olduğu anlaşılır (özellikle kafa, çene yapısı ve kuyruk).

112 «Büyük Bulgarya» kurucusu Kurt'dan başka, kurt adını taşıyan diğer bir Bulgar büyüğü, bk. *BzT*, II, s. 150 (Hükümdar Kurt ile bu Kurt'u özdeşleştirmek herhâlde doğru olmaz, zira aralarında hem zaman farkı vardır, hem de Grekçede farklı şekilde yazılmıştır).

113 Bk. G. Fehér, *A Bolgár-Törökök...*, s. 40-71 (eserlerin resimleri ile birlikte); Ayrıca Tuna Bulgarları san'atı hakkında geniş bilgi için: B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 260-276.

- I- M.Ö. 3. y. r. da Çyurlar
- II- M.S. 2-9 y. y. Oğur (Bulgar) lar
- III- Büyük Bulgar Devleti (7. y. y.)
- IV- Tuna Bulgar Devleti (681-864)
- V- İlk Bulgar Devleti (7. y. y.-1236)

- 1- İstanbul
- 2- Sofya
- 3- Medra
- 4- Sumnu (Pliska, Preslav şehirleri)
- 5- Belgrad
- 6- Dobruca
- 7- Kazan
- 8- Bulgar şehri
- 9- İktil şehri
- 10- Buda şehri